

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“II QARABAĞ MÜHARİBƏSİ DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCANIN İQTİSADI
TƏHLÜKƏSİZLİYİNİ TƏMİN EDƏN BAŞLICA AMİL VƏ ŞƏRTLƏR”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Mustafayev Həmid Hüseyn

BAKİ - 2022

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

**i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh
oğlu**

_____ **imza**

“ _____ ” _____ **2022-ci il**

**“II QARABAĞ MÜHARİBƏSİ DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCANIN İQTİSADI
TƏHLÜKƏSİZLİYİNİ TƏMİN EDƏN BAŞLICA AMİL VƏ ŞƏRTLƏR”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060404 - İqtisadiyyat

İxtisaslaşma: İqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsi

Qrup: 36

Magistrant:

Həmid Mustafayev Hüseyn oğlu

_____ **imza**

Elmi rəhbər:

h.ü.f.d., dos. Mustafayeva Ərəbiyyə

Ənvər qızı

_____ **imza**

Proqram rəhbəri:

i.ü.f.d., dos. Hübətova Suqra

İnqilab qızı

_____ **imza**

Kafedra müdiri:

i.e.d., prof. Kəlbəyev Yaşar Atakişi

oğlu

_____ **imza**

BAKİ - 2022

Elm Andı

Mən, Həmid Mustafayev Hüseyn oğlu and içirəm ki, “II Qarabağ Müharibəsi dövründə Azərbaycanın iqtisadi təhlükəsizliyini təmin edən başlıca amil və şərtlər” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normaları və istinad qaydalarına tamamilə riayət edərək və istifadə etdiyim mənbələrin hamısını ədəbiyyat siyahısında əks etdirərək yazmışam.

II QARABAĞ MÜHARİBƏSİ DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCANIN İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİYİNİ TƏMİN EDƏN BAŞLICA AMİL VƏ ŞƏRTLƏR

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktuallığı: Tədqiqat mövzusunun aktuallığı təsərrüfat subyektinin iqtisadiyyatının iqtisadi təhlükəsizlik və dayanıqlı inkişaf kimi aspektinin artan əhəmiyyəti, habelə sistemləşdirmə ehtiyacı ilə müəyyən edilir.

Tədqiqatın məqsədi: Dissertasiya tədqiqatının məqsədi şirkətin iqtisadi təhlükəsizliyinin konseptual əsaslarını, onun komponentlərini və aşağıdakı vəzifələrin həllini tələb edən qiymətləndirmə metodlarının müəyyənləşdirilməsini öyrənmək idi: 1. Sahibkarlıq subyektlərinin iqtisadi təhlükəsizliyinin təhlilinə mövcud yanaşmaları araşdırın. 2. Fənlərarası yanaşma əsasında firmanın klassik və institusional nəzəriyyələri çərçivəsində təşkilatın iqtisadi təhlükəsizliyi kateqoriyasının məzmununu aydınlaşdırın. 3. Cəmiyyətin fəaliyyəti zamanı yaranan təhlükələrin növləri və növlərinin təsnifatını aydınlaşdırmaq və əlavə etmək.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Seçilmiş problemin öyrənilməsi üçün əsas nəzəri və metodoloji prinsiplər ardıcılıq, çoxsubyektivlik, subsidiarlıq kimi prinsiplər idi. Dissertasiyanın əsas müddəa və nəticələrinin işlənilib hazırlanması da dürüstlük, mürəkkəblik, obyektivlik və s. prinsiplərə əsaslanır.

Tədqiqatın informasiya bazası: Dissertasiya işinin nəzəri və metodoloji əsasını müasir psixoloji tədqiqatın əsas prinsipləri təşkil etmişdir: determinizm prinsipi, ardıcılıq prinsipi, inkişaf prinsipi, adaptiv və qeyri-adaptivlik prinsipinin birləşməsi prinsipi.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqatın məhdudiyyətləri nəzəri cəhətdən material çatışmazlığı, həmçinin kifayət qədər məlumat bazasının olmamağı.

Tədqiqatın elmi yeniliyi eyni zamanda praktiki nəticələri: Müəyyən edilmişdir ki, müəssisənin müstəsna olaraq institusional və ya klassik konsepsiya çərçivəsində nəzərdən keçirilməsi təsərrüfat subyektinin iqtisadi təhlükəsizliyi haqqında hərtərəfli təsəvvür formalaşdırmağa imkan vermir.

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: Dissertasiya işinin nəzəri və eyni zamanda praktiki əhəmiyyəti təhlükəsizlik kimi fenomeni konkretləşdirməkdir; belə ki, iqtisadi kateqoriya kimi iqtisadi təhlükəsizliyin əsas inkişafı istiqamətinin müəyyən edilməsində; konseptual baxımdan iqtisadi təhlükəsizliyin əsasları həmçinin təsərrüfat subyektinin iqtisadi təhlükəsizliyi miqyasının inkişafıdır.

Açar sözlər: İqtisadi təhlükəsizlik, təhlükəsizlik, təminat.

THE MAIN FACTORS AND CONDITIONS ENSURING THE ECONOMIC SECURITY OF AZERBAIJAN DURING THE SECOND KARABAKH WAR

SUMMARY

The actuality of the subject: The relevance of the research topic is determined by the growing importance of aspects of the business entity's economy, such as economic security and sustainable development, as well as the need for systematization.

Purpose and tasks of the research: Conceptual basis of economic security of the company, its components and the definition of assessment methods that require the solution of the following tasks: 1. Investigate existing approaches to the analysis of economic security of business entities. 2. Based on the interdisciplinary approach, clarify the content of the category economic security within the framework of the firm's classical and institutional theories. 3. To clarify and add the classification of types and types of threats arising in the course of the Company's activities.

Used research methods: The main theoretical and methodological principles for the study of the selected problem were principles such as consistency, multi-subjectivity, subsidiarity. The development of the main provisions and results of the dissertation is based on honesty, complexity, objectivity and so on. based on principles.

The information base of the research: Dissertation is the main principles of modern psychological research: the principle of determinism, the principle of consistency, the principle of development, the principle of combining the principles of adaptive and non-adaptive.

Restrictions of research: The lack of sufficient information base, and so on.

The novelty or practical results: It has been determined that the examination of an enterprise exclusively within the institutional or classical concept does not allow to form a comprehensive picture of the economic security of the business entity.

Scientific-practical significance of results: The dissertation is to specify the phenomenon of economic security; in determining the main direction of development of economic security as an economic category; conceptual basis of economic security and development of the scale of economic security of the economic entity.

Keywords: Economic security, safety, security.

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

AR	Azərbaycan Respublikası
ARDSK	Dövlət Statistika Komitəsi
ƏƏSM	Əmək və əhalinin sosial müdafiəsi
MDB	Müstəqil Dövlətlər Birliyi
BMT	Birləşmiş Millətlər

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	8
I FƏSİL. İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİYİN NƏZƏRİ VƏ KONSEPTUAL ƏSASLARI.....	13
1.1. İqtisadi təhlükəsizliyin əsas anlayışı və meyarları.....	13
1.2. Hüquqi kateqoriya kimi iqtisadi təhlükəsizliyin ölkə sistemində rolu və təsnifatı	18
1.3. Azərbaycan Respublikasında iqtisadi təhlükəsizlik konsepsiyasının nəzəri-metodoloji əsasları.....	21
II FƏSİL. POSTMÜHARİBƏ DÖVRÜNDƏ ÖLKƏNİN İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİNATINA TƏSİR GÖSTƏRƏN AMİLLƏRİN TƏHLİLİ.....	34
2.1. Postmüharibə dövründə iqtisadi təhlükəsizliyin səviyyəsinin qiymətləndirilməsi və onu hüquqi təminatı.....	35
2.2. Vətən müharibəsi dövründə iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsində yaranan hüquqi problemlər və onların həlli yolları	46
2.3. İkinci Qarabağ müharibəsində Qərb yanaşmasının təhlili	46
III FƏSİL. II QARABAĞ MÜHARİBƏSİ DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCANIN İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN EDİLMƏSİNİN HÜQUQİ ASPEKTLƏRİ.....	61
3.1. II Qarabağ müharibəsi dövründə iqtisadi təhlükəsizliyi təmin edən milli və beynəlxalq normativ aktlar sistemi	61
3.2. II Qarabağ müharibəsindən sonra iqtisadi təhlükəsizliyin hüquqi aspektlərinin formalaşması və normativ-hüquqi bazasının təklimməşdirilməsi istiqamətləri	70
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	74
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	77

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Tədqiqat mövzusunun aktuallığı təsərrüfat subyektinin iqtisadiyyatının iqtisadi təhlükəsizlik və dayanıqlı inkişaf kimi aspektinin artan əhəmiyyəti, habelə sistemləşdirmə ehtiyacı ilə müəyyən edilir. Müəssisələrin böyük əksəriyyətinin dövlət mülkiyyət formasına əsaslandığı sosialist planlı iqtisadiyyat şəraitində dövlət əsasən iqtisadi prosesləri sərt mərkəzləşdirilmiş inzibati tədbirlərlə tənzimləyirdi. Onlarla mübarizə aparmaq üçün hüquq-mühafizə orqanlarının dövlət sistemindən və dövlət təhlükəsizliyi orqanlarından istifadə edilmişdir. Müəssisələrin öz iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə bu səviyyədə nəzər yetirməsinə ehtiyac lazım deyildi. Dövlət milli gəlirləri yenidən bölüşdürməklə, müavinətlər, qrantlar, subsidiyalar və s. verməklə, zəif fəaliyyət göstərən və ya rentabelli olmayan müəssisələrə açıq şəkildə süni dəstək verirdi.

Müxtəlif mülkiyyət üsullarına əsaslanan xeyli sayda müxtəlif təşkilati-hüquqi formada müəssisələrin meydana çıxması, hər cür rəqabət üsullarının meydana çıxması, qanunvericilik bazasının təkmilləşməməsi, s. sahibkarlığın inkişafı üçün normal şərait yaratmağa hesablanmış dövlət strukturlarının zəifliyi, iqtisadi həyatın kriminallaşması və s. bir çox başqa səbəblər təsərrüfat subyektlərini iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məsələlərinə kifayət qədər diqqət yetirmək məcburiyyətində qaldıqları şəraitə salmışdır.

Mövcud iqtisadi şəraitdə istehsal bölmələri tam iqtisadi müstəqilliyə malikdir. Onlar özləri iqtisadi siyasətini müəyyən edir, sifarişlər portfelini yaradır və məhsulların istehsalını onun satışını təşkil edir, təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinə tam cavabdehlik daşıyırlar.

Bundan əlavə, firmanın biznesinin ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri kommertiya riskidir. İqtisadi qərarlar qəbul edən sahibkar öz təhlükəsi və riski ilə hərəkətlənir. Onun müəssisəsi həmişə rəqabətin sərt sınağına və biznesin düşdüyü şəraitə tab gətirə bilmir. Sahibkarı elə vəziyyətə salır ki, o, kommertiya riskinin mənbələrini və müəssisənin fəaliyyətinə təhlükə, riskləri qabaqcadan nəzərə almalı, şirkətin vəziyyətini daim təhlil etməli və qəbul olunan qərarların düzgün formada optimallığını qiymətləndirməlidir.

21-ci əsrin əvvəlləri yanaşmaların iqtisadi təhlükəsizliyin öyrənilməsinə dəyişdirilməsi zərurəti problemini xüsusilə kəskin formada qeyd etdi. Bu, ilk növbədə, yerli və global əhatədə reallaşan kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri ilə bağlıdır. Müxtəlif sahələrində insan fəaliyyətinin inkişaf iqtisadi təhlükəsizliyin sektorunun əhəmiyyətli konsepsiyasının məzmununun inkişafına səbəb oldu. İqtisadi təhlükəsizlik problemi üzrə tədqiqatların müasir inkişafı dövrü iqtisadi nəzəriyyənin nisbətən yeni istiqamətinin - iqtisadi sistemlərin təhlükəsiz fəaliyyət göstərməsi nəzəriyyəsinin formalaşması dövrü kimi səciyyələndirilə bilər. Onun formalaşmasının əsasını təsərrüfat subyektinin və bütövlükdə iqtisadiyyatın iqtisadi sistemlərə dair həyat dövrünün tamamilə öyrənilməsinə yanaşma təşkil edir.

Elmi ədəbiyyatda təhlükəsizlik nəzəriyyəsinə həsr olunmuş firmanın iqtisadi təhlükəsizliyi nəzəriyyəsinin mahiyyətinin, onun tərkib hissələrinin, göstəricilərinin açıqlanmasına olduqca nadir hallarda rast gəlinən təriflərdə isə mahiyyəti açıqlanır. həmişə aydın və kifayət qədər tam ifadə olunmur.

Problemin qoyuluşu və öyrənilməsi səviyyəsi: Eyni zamanda, təhlükəsiz inkişafın təmin edilməsi, təsərrüfat subyektləri üçün təhlükəsizlik sistemlərinin qurulması üçün konseptual əsasların işlənilib hazırlanması və şirkətin iqtisadi təhlükəsizliyinin vəziyyətinin müəyyənləşdirilməsi üzrə nəzəri tədqiqat təcrübəsinin tələblərindən müəyyən geriləmə var. İqtisadi təhlükəsizliyə dair işlərdə sistemli aspektlərə diqqət yetirilməmiş, təhlükəsizlik problemlərinin öyrənilməsinin kəliməlik istiqaməti çərçivəsində müəssisələrin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi üsullarının tədqiqinə kifayət qədər diqqət yetirilməmişdir. Problemin tədqiqi onun metodologiyası iqtisadi təhlükəsizlik nəzəriyyəsinin önəmli anlayışlarının dəqiq aydınlaşdırılmasını, onların struktur-funksional əlaqəsinin müəyyən edilməsini və tədqiq olunan hadisələrin hərtərəfli öyrənilməsinin təmin edəcək formallaşdırma üsullarının müəyyən edilməsini tələb edirdi. Bu, ümumilikdə təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi təhlükəsizliyi probleminə də aiddir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Dissertasiya tədqiqatının məqsədi şirkətin iqtisadi təhlükəsizliyinin konseptual əsaslarını, onun komponentlərini və aşağıdakı

vəzifələrin həllini tələb edən qiymətləndirmə metodlarının müəyyənləşdirilməsini öyrənmək idi:

1. Sahibkarlıq subyektlərinin iqtisadi təhlükəsizliyinin təhlilinə mövcud yanaşmaları araşdırın;
2. Fənlərarası yanaşma əsasında firmanın klassik və institusional nəzəriyyələri çərçivəsində iqtisadi təhlükəsizliyin kateqoriyasının məzmununu aydınlaşdırın;
3. Cəmiyyətin fəaliyyəti zamanı yaranan təhlükələrin növləri və növlərinin təsnifatını aydınlaşdırmaq və əlavə etmək;
4. Firmanın sabitliyini və fəaliyyətinin təhlükə və risklərdən qorunmasını təmin edən tədbirlər sistemini müəyyən edin;
5. Şirkətin iqtisadi təhlükəsizlik səviyyəsinin qiymətləndirilməsində maliyyə hesabatlarının iqtisadi təhlili üçün rolu yenidən nəzərdən keçirmək və yeni imkanları müəyyən etmək;
6. Təsərrüfat subyektinin iqtisadi təhlükəsizliyinə təhlükənin artım və ya zəifləmə dərəcəsini müəyyən etməyə imkan verən və nəzəriyyə çərçivəsində tətbiq oluna bilən iqtisadi təhlükəsizliyin qiymətləndirilməsi üçün əsas kimi istifadə oluna bilən iqtisadi göstəriciləri formalaşdırmaq.

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Tədqiqatın obyektı firmanın fəaliyyəti prosesində formalaşan iqtisadi münasibətlər sistemidir. Tədqiqatın predmeti şirkətin iqtisadi təhlükəsizliyi, onun konseptual əsaslarıdır.

Tədqiqat metodları: Tədqiqatın metodoloji əsasını tədqiq edilən proseslərin mahiyyətini və təzahür formalarını açmağa, təkmilləşdirmə meyllərini təyin etməyə imkan yaradan dialektik prinsiplər təşkil edir. İşdə sistemli yanaşmadan və məntiqi qanunlardan istifadə olunur, riyazi vasitələrdən istifadə edilir, cədvəl və rəqəmlər təqdim olunur. Tədqiqatın empirik əsasını normativ sənədlər, dövrü nəşrlərin materialları, təsərrüfat subyektinin təhlükəsizliyinin təhlili və qiymətləndirilməsi sahəsində mütəxəssislərin ekspert qiymətləndirmələri təşkil etmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Dissertasiya işinin nəzəri və metodoloji əsasını müasir psixoloji tədqiqatın əsas prinsipləri təşkil etmişdir: determinizm prinsipi, ardıcılıq prinsipi, inkişaf prinsipi, adaptiv və qeyri-adaptivlik prinsipinin

birləşməsi prinsipi. insan inkişafının şərti kimi fəaliyyət növləri, sosiallaşma prosesinin əsası kimi insan fəaliyyətinin psixoloji mahiyyətini açan nəzəri müddəalar istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Hal hazırda iqtisadi təhlükəsizlik haqqında kifayət qədər ədəbiyyatın olmaması ən əsas məhdudiyyətlərdən biridir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Aparılan elmi işin yeniliyi aşağıdakı müddəalarındadır:

1. Müəyyən edilmişdir ki, müəssisənin müstəsna olaraq institusional yaxud klassik konsepsiya dərəcəsində keçirilməsi təsərrüfat subyektinin iqtisadi təhlükəsizliyi haqqında hərtərəfli təsəvvür formalaşdırmağa imkan vermir. Məlum olub ki, bu ziddiyyətin aradan qaldırılması bu anlayışları özündə birləşdirən müəssisəyə sistemli yanaşma əsasında mümkündür ki, bu da institusional yanaşma çərçivəsində iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması sistemini institusional elementlərin məcmusu olaraq diqqətdən keçirməyə imkan verir. müxtəlif təhdidlərdən və onlar arasındakı əlaqələrdən qorunmanı təmin edən və klassik - qəbul edilmiş qərarların optimallığı meyarının - iqtisadi təhlükəsizliyin miqyasının və göstəricilərin seçilməsi yolu ilə təsərrüfat subyektinin təhlükəsizliyini təmin edən.

2. Təsərrüfat subyektinin təhlükəsizlik sisteminin obyektiv məqsədləri və institusional elementləri düzgün açıqlanır. Müəyyən edilmişdir ki, təhlükəsizlik sisteminin əsas məqsədləri risklərin proqnozlaşdırılması, onların qarşısının alınması və yumşaldılması üzrə tədbirlər sistemini formalaşdırmaq, onların həyata keçirilməsinin nəticələrini aradan qaldırmaq, müəssisənin şəxsi heyətinin və əmlakının mühafizəsini təmin etməkdir. Göstərilir ki, şirkətin təhlükəsizlik sisteminin işləməsi iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün fəaliyyət planının tərtib edilməsi yolu ilə sonrakı dəqiqləşdirmə və təfərrüatlarla təhlükəsizlik siyasətinin və strategiyasının formalaşdırılmasını nəzərdə tutur.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Dissertasiya işinin nəzəri və praktiki əhəmiyyəti iqtisadi təhlükəsizlik kimi fenomeni konkretləşdirməkdir;

iqtisadi kateqoriya kimi iqtisadi təhlükəsizliyin əsas inkişafı istiqamətinin müəyyən edilməsində; təsərrüfat subyektinin iqtisadi təhlükəsizliyi miqyasının inkişafıdır.

Dissertasiya tədqiqatının nəticələri və tövsiyələri müxtəlif təşkilati-hüquqi formalı təsərrüfat subyektlərinin siyasətinin inkişafı və iqtisadi təhlükəsizlik dərəcəsinin artırılması zamanı diqqətə alınmalıdır.

I FƏSİL. İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİYİN NƏZƏRİ VƏ KONSEPTUAL ƏSASLARI

1.1. İqtisadi təhlükəsizliyin əsas anlayışı və meyarları

Sistemli proseslərin öyrənilməsinin müasir dövrü dinamik sistemlərin ümumi nəzəriyyəsi adlanan nəzəriyyənin formalaşması ilə xarakterizə olunur. Sistem bir-biri ilə əlaqədə və ya əlaqədə olan və bütövlük və ya üzvi birlik təşkil edən elementlər toplusudur. Mürəkkəb sistemlər və təkamül haqqında yeni elmlər - kibernetika, ümumi sistemlər nəzəriyyəsi, dinamik sistemlər nəzəriyyəsi (xaos nəzəriyyəsi), ümumi təkamül nəzəriyyəsi və başqaları - mürəkkəb sistemlərin, təbiətindən asılı olmayaraq, öz daxili məntiqinə uyğun inkişaf etdiyini göstərir. Onların təkamülü təsadüfi deyil, tamamilə proqnozlaşdırıla bilməsə də, onun dominant istiqaməti mövcuddur. Hər hansı bir fundamental transformasiyadan sonra kifayət qədər müəyyən vəziyyətlərin və şərtlərin yaranması ehtimalı var.

Biz kritik hədlər və əsaslı dəyişikliklər dövründə yaşayırıq. Buna görə də təkamül proseslərinin dinamikası xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu dinamika, mövcud sistemlərin yeni, daha yüksək səviyyəli sistemlərə (mövcud sistemlər arasındakı əlaqələrlə formalaşan) yaxınlaşmasında ifadə olunan daha böyük struktur mürəkkəbliyinə, mövcudluq (güclü müasir texnologiyalar sayəsində) daha çox dinamizmə yönəldilmişdir. Getdikcə artan sərbəst enerji miqdarı, sistemin müxtəlif hissələri arasında bütün daha mürəkkəb rabitə formalarına (hazırda mövcud olan informasiya və kommunikasiya texnologiyaları sayəsində), digər sistemlərə qarşı həssaslığın artması ilə potensial yaradıcı xaos vəziyyətinə səbəb olur (Ağayev A. 2013).

Sistem nəzəriyyəsində təhlükəsizlik sistem və ətraf mühit arasındakı əlaqə üzərində qurulmuş bir xüsusiyyət kimi qəbul edilir. Ümumi halda, onun hərəkətlərində məqsədyönlülük müşahidə olunarsa, mühit adətən sistem kimi şərh olunur.

Təhlükəsizlik nəzəriyyəsinin formalaşması baxımından Ümumi Sistemlər Nəzəriyyəsinin ən perspektivli tədqiqat sahələri hazırda optimologiya, konfliktologiya və sinergetika kimi sahələrdir.

Optimologiyanın ilkin şərti empirik faktdır: bütün canlı sistemlərin, cəmiyyətin və insanın, eləcə də qarışıq və ya hibrid sistemlərin (texniki-iqtisadi, nəqliyyat və kommunikasiya, insan) varlığının, təşkilinin, işləməsinin və inkişafının əsas vektoru - bioloji, məsələn, aqrosistemlər, sosial-ekoloji və s.) optimallaşdırma niyyəti var (optimal). Eyni zamanda, o, əks niyyət və proseslərlə müşayiət olunur: məhvetmə, laqeydlik, səmərəsizlik, fəlakətlər və s., həmçinin laqeyd və passiv vəziyyətə keçidlər.

Konfliktologiya sistem nəzəriyyəsində kifayət qədər yeni bir istiqamətdir. Münaqişə həm fərdin, həm də bütövlükdə bəşəriyyətin təhlükəsizliyinə təsir edən əsas amillərdən biri olub, indi və yaxın gələcəkdə də olacaqdır. Sistem təhlilində münaqişə kateqoriyası ziddiyyət kateqoriyasını əvəz edir. Münaqişə istehlak resursları nöqtəyi-nəzərindən sistemlə ətraf mühit arasında qarşılıqlı əlaqənin ən bahalı formasını təmsil etdiyi üçün sistemin təhlükəsizliyini ziddiyyətlərin belə mənalı degenerasiya ehtimalının aşağı olması kimi müəyyən etmək olar.

Təhlükəsizlik təhlili ilə əlaqədar Ümumi Sistemlər Nəzəriyyəsinin inkişafındakı sinergetik istiqamət aşağıda nəzərdən keçiriləcəkdir.

Tədqiqatçıların sistemlərin işləməsində və inkişafında təhlükəsizliyin yerini qiymətləndirmək və təsvir etmək üçün müxtəlif yanaşmaları var. Fikrimizcə, V.D.Mogilevskinin təklif etdiyi yanaşma ən böyük diqqətə layiqdir, ona görə təhlükəsizlik sistemin keyfiyyətinin ən mühüm göstəricilərindən biri hesab olunur. Təhlükəsizliyi sistemin funksiyası kimi xarakterizə edən digər tədqiqatçılar təhlükəsizliyin məzmununu məqsəd, metod və mövcudluq şərti kimi ortaya qoyurlar. Eyni zamanda, sistemin təhlükəsiz inkişafı üç kəmiyyət, keyfiyyət, struktur kateqoriyası ilə xarakterizə olunan xüsusi bir hərəkət forması hesab olunur. Keyfiyyət cisim və hadisələrin ayrılmaz, bölünməmiş müəyyənliyini xarakterizə edir. Struktur elementlərin, cisimlərin və hadisələrin məkanda yayılmasını və qarşılıqlı təsirini, inkişafını xarakterizə edən kateqoriyadır. Quruluş arasındakı əsas

fərq bütövlüyü, onun tərkib elementlərindən keyfiyyət fərqi. Bütün hallarda obyektlərin keyfiyyətinin dəyişməsi onların tərkib elementlərinin strukturunun yenidən qurulması ilə əlaqələndirilir (Ağayev A. 2013).

İnkişaf, sistemin kəmiyyət, keyfiyyət və struktur parametrlərinin əlaqəsinin kümülatif dəyişməsi kimi qəbul edilir. Kəmiyyət dəyişiklikləri, müəyyən bir bütövün tərkib hissələrinin ədədi qiymətlərində artım və ya azalma ilə ifadə olunan, dəyişməsinin müəyyən mərhələlərində keyfiyyət sıçrayışına səbəb olan artım və ya azalmadır. Struktur dəyişiklikləri, onların sayının artması və ya azalması ilə müşayiət olunmalı olmayan, tərkib hissələrinin əlaqələrindəki dəyişikliklərdir. Onlar həmçinin kvant sıçrayışına səbəb ola bilər. Keyfiyyətli inkişaf tarazlıq, münaqişələr, sıçrayışlar, böhranlarla əlaqələndirilir, çünki yalnız bu formada mürəkkəb sistemlərin, o cümlədən sosial-iqtisadi sistemlərin inkişafı baş verə bilər.

Tarazlıq sistemin sabit vaxt vahidində belə bir vəziyyəti kimi başa düşülür ki, bu zaman onu tarazlıqdan çıxaran xarici təsirlər onun daxili strukturunun əks təsirinin dəyərində yaxınlaşır, xarici təsirin nəticəsini zəiflətməyə meyilli prosesləri stimullaşdırır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müxtəlif təşkilati-hüquqi formalarda mövcud olan istehsal bölmələri öz fəaliyyətlərini qeyri-müəyyənlik və gözlənilməzlik şəraitində təşkil edirlər. 90-cı illərin uzun sürən və çox dərin iqtisadi böhranı bir çox gözlənilməz təhlükə və təhdidlərə səbəb oldu. Bundan əlavə, sahibkarlığın inkişafına ölkədə və regionlarda siyasi və sosial-iqtisadi vəziyyət, millətlərarası, regional, ərazi münaqişələri, kommərsiya qanunvericiliyinin mükəmməl olmaması, cəmiyyətin kriminallaşması, dələduzluq, korrupsiya və s. kimi amillər təsir edir. Bütün bunlar müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi problemini kəskin şəkildə kəskinləşdirib.

Müəssisə təkcə binalar, tikililər, istehsal vasitələri, əmək deyil, o, ilk növbədə müəyyən bir mühitdə daimi dolaşmaq əlaqə və münasibətlər qarmaqarışılığında olan məhsul istehsal edən işləyən orqanizmdir. Ən ümumi formada müəssisə, mövcud (və ya ona həvalə edilmiş) resurslar əsasında məhsul istehsal edən və satan, iş görə

və təmin edən hüquqi şəxs hüququna malik müstəqil təsərrüfat subyekti kimi başa düşülür.

Sahibkarlıq subyektlərinin iqtisadi təhlükəsizliyi nəzəriyyəsinin inkişafı hələ ilkin mərhələdədir. Hal-hazırda, hətta xüsusi olaraq təhlükəsizlik nəzəriyyəsinin nəzərdən keçirilməsinə həsr olunmuş elmi ədəbiyyatda firmanın iqtisadi təhlükəsizliyi nəzəriyyəsinin mahiyyətinin, onun tərkib hissələrinin, göstəricilərinin açıqlanmasına son dərəcə nadir hallarda rast gəlinən təriflərdə mahiyyəti açıqlanır. həmişə aydın, bəzən isə natamam ifadə olunmur. Biznesin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi qarşılıqlı, müxtəlif növ iqtisadi cinayətlərdən qorunmağa qədər azalır (Bayramov Ə.İ. 1997).

Qeyd etmək lazımdır ki, ümumiyyətlə, bu təriflərdə təhlükəsizlik nəzəriyyəsinin əsas metodoloji müddəalarına əməl olunur. Deməli, haqlı olaraq qeyd olunur ki, iqtisadi təhlükəsizliklə müəssisə təhdid olunmur və ya daxili və ya xarici təhlükələrdən qorunur. Bundan əlavə, dağıdıcı amillərin təsirinə baxmayaraq, müəssisə sabit fəaliyyət göstərmək, qarşısında duran vəzifələri həll etmək qabiliyyətinə malikdir, eyni zamanda bu tərif əlavə edilməli və dəqiqləşdirilməlidir. Müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyi, korporativ resurslardan ən səmərəli istifadə etməklə mövcud təhlükə və təhdidlərdən və ya digər gözlənilməz hallardan qarşısının alınmasına, azaldılmasına və ya qorunmasına nail olduğu və əsasən biznes məqsədlərinə nail olunmasını təmin etdiyi bir təsərrüfat subyektinin vəziyyətidir.

Müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyini bu cür başa düşmək bizə göstərməyə imkan verir ki, istehsal müəssisəsi qeyri-müəyyənlik, gözlənilməzlik, dəyişikliklər vəziyyətində həm daxili, həm də xarici iqtisadi şəraitdə: siyasi, makroiqtisadi, ekoloji, hüquqi cəhətdən riskli qərarlar qəbul edir. Təhlükə və təhdidlərin müəyyən edilməsi və qarşısının alınması, düzəlməz zərərin qarşısını almaq üçün gözlənilməz vəziyyətdə korporativ resurslardan istifadə, riskli qərarlar qəbul etmək, rəqiblərlə mübarizə aparmaq və s. sahibkarlıq fəaliyyətinin strateji məqsədlərinə nail olmaq, müəssisənin davamlı inkişafının təmin edilməsidir (Bərxudarov M., Məmmədov N. 2006).

Təsərrüfat subyektinin iqtisadi təminatının təhlili metodunun əsasını Milli Hesablar Sisteminin metodologiyasına uyğun olaraq balansın aktiv və passivlərinin strukturlaşdırılması təşkil edir. Müəssisənin aktivləri qalıqsız iki qrupa bölünür: qeyri-maliyyə və maliyyə, kapital isə qalıq olmadan kapital və borc. Səhm kapitalı qeyri-maliyyə (istehsal xarakterli) aktların maliyyələşdirilməsi funksiyasını yerinə yetirir və borc kapitalı öhdəliklərin əsas örtüyü olan maliyyə aktivləri ilə müqayisə edilir. 90-cı illərin əvvəllərindən tətbiq edilən Milli Hesablar Sistemində bütövlükdə milli iqtisadiyyatın və onun ayrı-ayrı sahələrinin vəziyyətinin maliyyə təhlili belə aparılır. Eyni zamanda, maliyyə çatışmazlığı xalis borclanma adlanır. Rifah xalis borclanma adlanır. Tarazlıq da mümkündür.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində hər bir müəssisə müstəqil olduğu üçün makroiqtisadi subyektlərin və mikroiqtisadi subyektlərin - müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi meyarını genişləndirmək tamamilə məntiqlidir. İndiyədək belə hesab olunurdu ki, Milli Hesablar Sistemi (MMS), onun meyar və göstəriciləri makroiqtisadiyyatın alətidir. Ancaq baza olmadan piramidanın zirvəsi ola bilməyəcəyi kimi, müəssisələrin adekvat rifahı olmadan ölkənin və ya iqtisadiyyatının bir sektorunun maliyyə rifahı ola bilməz.

Aydın ki, makroiqtisadiyyat müəssisələrin sadə məcmusu deyil. Məcmu maliyyə nəticələrini qiymətləndirmək üçün struktur amili qiymətləndirmək və daxil etmək, xarici əlaqələr amilini nəzərə almaq lazımdır. Bu halda istənilən halda milli iqtisadiyyatın ilkin, ilkin həlqəsi müəssisə, təsərrüfat subyektidir. Mühasibat uçotu bütövlükdə mikro səviyyədə təsərrüfat əməliyyatlarını - iqtisadiyyatın ilkin həlqəsində, müəssisədə, milli hesablarda isə makro səviyyədə maddi və dəyər axınını əks etdirir. Mühasibat uçotu məlumatları iki rol oynayır: bir tərəfdən milli hesablara məlumat verir, digər tərəfdən isə birbaşa müəssisədə iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış qərarların qəbul edilməsinə kömək etməlidir.

1.2. Hüquqi kateqoriya kimi iqtisadi təhlükəsizliyin ölkə sistemində rolu və təsnifatı

İqtisadi təhlükəsizlik - elmi biliklər sahəsidir, onun çərçivəsində iqtisadiyyatın vəziyyəti öyrənilir, burada iqtisadi göstəricilərin kifayət qədər yüksək və sabit artımı təmin edilir; iqtisadi ehtiyacların səmərəli şəkildə ödənilməsi; milli ehtiyatların hərəkətinə və istifadəsinə dövlət nəzarəti; ölkənin iqtisadi maraqlarının milli və beynəlxalq səviyyədə qorunması; təhlükələrin qarşısını almaq və müəssisənin sabit fəaliyyətini təmin etmək üçün resurslardan ən səmərəli istifadə edir. Makroiqtisadiyyatda iqtisadi təhlükəsizlik - mövcudluğundan və fəaliyyətindən asılı olmayaraq, praktiki olaraq davamlı iqtisadi inkişaf və cəmiyyətin sosial-iqtisadi sabitliyi prosesinin təmin edildiyi bir ölkədə istehsal vasitələrinin inkişaf səviyyəsi və ya vəziyyətidir. Mikro səviyyədə iqtisadi təhlükəsizlik müəssisənin xarici mühitin mənfi təsirlərindən təhlükəsizliyini, habelə təhdidləri tez aradan qaldırmaq və ya fəaliyyətinə mənfi təsir göstərməyən mövcud şərtlərə uyğunlaşma qabiliyyətini əhatə edir. Müasir dünyada müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi (EBS) demək olar ki, hər hansı bir təşkilatın işinin ən vacib tərəfidir. İndi bütün böyük şirkətlərin iqtisadi təhlükəsizliyə cavabdeh olan şöbələri və ya xidmətləri var. İqtisadi təhlükəsizliyin ən yüksək səviyyəsinə nail olmaq üçün müəssisə müəssisənin iqtisadi təhlükəsizlik sisteminin əsas funksional komponentlərinin maksimum təhlükəsizliyini təmin etməlidir. EBP-nin funksional komponentləri məzmununa görə bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənən onun iqtisadi təhlükəsizliyinin əsas istiqamətlərinin məcmusudur (Bərxudarov M., Məmmədov N. 2006).

Azərbaycan böyük mineral ehtiyatlara malik ölkə kimi dünya ictimaiyyətinin diqqət mərkəzinə çevrilib. Ölkə aparıcı dünya dövlətlərinin, ilk növbədə MDB-yə daxil olmayan dövlətlərin - Fransa, Böyük Britaniya, ABŞ, Almaniya, İtaliya, Çinin, Yaponiya eləcə də qonşu dövlətlərin - Türkiyə, Rusiyavə İranın fikrini cəlb edib. Ehtiyatlardan, xüsusən də karbohidrogen ehtiyatlarından mənfəət əldə etmək istəyi yuxarıda sadalanan dövlətlərin və onların TMK-larının bu regionda maraqlarının toqquşmasına gətirib çıxarır. Digər tərəfdən, bu ölkələr SSRİ-nin dağılmasından

sonra yaranmış geosiyasi boşluğu doldurmağa, ölkələrin öz inkişaf modellərini yaratmağa çalışırlar. Respublikanın neft sərvətlərinin işlənməsinə Qərbi cəlb etməklə ərazilərin qaytarılması üçün Ermənistan qarşı mübarizədə kənardan dəstək tapmaq və böhranlı vəziyyətdən çıxmaq cəhdi Azərbaycanı neft diplomatiyasının girovuna çevirdi.

Dünya iqtisadi münasibətlərinin müasir sisteminin formalaşması yeni dünya iqtisadi nizamı çərçivəsində baş verir. Eyni zamanda, müşahidə etdiyimiz kimi, Azərbaycan və digər postsovet dövlətləri dünya iqtisadi mərkəzlərindən (ABŞ, Yaponiya, AI ölkələri və s.) və beynəlxalq iqtisadi təşkilatlardan (BVF, BYİB, ÜTT və s.) müəyyən təsirlər yaşayırlar. Müasir iqtisadi inkişaf konsepsiyalarına görə, yalnız beynəlxalq standartlar üzrə rəqabətə davamlı olan, Azərbaycanda çox az olan müəssisələrin mövcud olmaq hüququ var. Eyni zamanda, Qərb məsləhətçiləri dünya bazarında rəqabət qabiliyyətini azaltmaq üçün Azərbaycanın rəqabətqabiliyyətli müəssisələrini (əsasən neft, neft-kimya və kimya sənayesi müəssisələri) restrukturizasiya və özəlləşdirmə yolu ilə məhv etməyi təklif edirlər (Piriyev A. 2008).

Deməli, sadalanan amillər, eləcə də Azərbaycanın yeni geosiyasi mövqeyi nəzərə alınmadan daxili islahatların aparılması və dövlətçiliyin transformasiyası mümkün deyil. Azərbaycan iqtisadiyyatının açılması və onun dünya iqtisadi münasibətləri sisteminə inteqrasiyası, xarici iqtisadi fəaliyyətin bütün formalarının liberallaşdırılması istiqamətində prinsiplial olaraq yeni kursla əlaqədar olaraq, xarici iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi probleminin aktuallığı artır. Həm faydaları, həm də potensial xarici təhlükələri qiymətləndirmək və onların qarşısını almaq üçün tədbirlər hazırlamaq lazımdır. Azərbaycan üçün xarici iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi problemi tamamilə yenidir. Birincisi, 1920-ci il aprelin 27-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövlət müstəqilliyini itirdikdən sonra Azərbaycan SSRİ-nin tərkibində idi və təbii ki, özünün xarici iqtisadi əlaqələri yox idi. Respublika SSRİ-nin tərkibində olan digər ittifaq respublikaları kimi, xarici ticarətdə dövlət inhisar pərdəsi ilə müəyyən dərəcədə xarici aləmdən və dünya bazarından hasarlanmışdı. Digər tərəfdən, nisbi təcrid xarici amillərin mənfi təsirini, xüsusən də dünya iqtisadi böhranlarının və əlverişsiz şəraitin ölkənin milli iqtisadiyyatının inkişafına təsirini

aradan qaldırmağa imkan verdi. Üçüncüsü, bu dövrdə SSRİ-nin tərkibində olan dövlət iqtisadiyyatı ona xas olan bütün stabilizatorlarla yanaşı, bazarı idarə etmək vərdişlərinə də yiyələnmişdir. Ona görə də 1991-ci ildə dövlət müstəqilliyini elan etdikdən sonra Azərbaycan iqtisadiyyatı nəinki xarici bazarlarda, hətta öz daxili bazarında da xarici rəqiblərlə rəqabət aparmağa hazır deyildi.

Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq qeyd edirik ki, Azərbaycan aşağıdakılardan çıxış edərək öz milli təhlükəsizlik konsepsiyasını qurmağa çalışır: birincisi, Ermənistanla silahlı münaqişənin olması və onun həllində qonşu dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların iştirakı; ikincisi, Qərbi dövlətlərinin karbohidrogen ehtiyatlarının çıxarılmasında və dünya bazarına çıxarılmasında maraqlı olması; üçüncüsü, ölkənin Avropa ilə Asiyanın qovşağında əlverişli coğrafi mövqeyi, ərazilərini nəqliyyat dəhlizinə çevirməsi; dördüncü, regionda nüfuzunun yayılması üçün böyük dövlətlərin geosiyasi qarşılıqlı maraqlarının qorunması; beşincisi, iqtisadi islahatların davam etdirilməsi və xarici iqtisadi əlaqələrin liberallaşdırılması, o cümlədən ölkənin dünya iqtisadi sisteminə inteqrasiyasının genişləndirilməsi, qloballaşma prosesində fəal iştirakıdır.

İqtisadi təhlükəsizliyin həyata keçirilməsi aşağıdakı vəzifələrin həllini nəzərdə tutur (Piriyev A. 2008):

- Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrinin inkişafının əsas meyillərini və onların ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinə təsirini müəyyən etmək və təhlil etmək;
- milli təhlükəsizliyə təhdidlərin yaranması səbəblərini araşdırmaq və ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinə əsas təhdidləri müəyyən etmək;
- Azərbaycanın milli təhlükəsizlik konsepsiyasının işlənilib hazırlanmasında iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi üzrə xarici təcrübəni öyrənmək və onun tətbiqi imkanlarını nəzərdən keçirmək;
- beynəlxalq nəqliyyat layihələrinin ölkə iqtisadiyyatının inkişafında və onun milli təhlükəsizliyinin təmin edilməsində rolunu müəyyən etmək;
- Azərbaycanda neft və qaz yataqlarının işlənməsi üçün xarici investisiyaların cəlb edilməsini və onların ölkə iqtisadiyyatının inkişafına təsirini qiymətləndirmək.

Xarici iqtisadi əlaqələr və milli təhlükəsizlik problemlərini təkcə hazırda deyil, həm də gələcəkdə sistemləşdirməyə imkan verən dialektik metoddan istifadəni nəzərdə tutur. Eyni zamanda, Azərbaycan Respublikasının ölkə səciyyəviliyi, xarici iqtisadi əlaqələri və milli təhlükəsizliklə əlaqəsinin iqtisadi təhlili aparılıb, onun gedişində iqtisadi-statistik metodun da tətbiqi, faktorial və tədqiq olunan sənaye sahələrinin iqtisadi göstəricilərinin müqayisəli təhlili aparılmışdır.

İqtisadiyyat nəzəriyyəsi sahəsində fundamental işlər, yerli və xarici alimlərin, ilk növbədə elmi məktəbin nümayəndələrinin xarici iqtisadi əlaqələrin və milli təhlükəsizliyin metodoloji, nəzəri və tətbiqi problemlərinə dair monoqrafiya və məqalələri təşkil edir. Müqayisəli təhlil məqsədi ilə əsərdən Azərbaycan Respublikası qanunvericilik və digər normativ xarakterli aktlarının, Azərbaycanın imzaladığı dövlətlərarası müqavilələrin, habelə Azərbaycanın qoşulduğu beynəlxalq müqavilələrin mənbəyi kimi geniş istifadə edilmişdir.

1.3. Azərbaycan Respublikasında iqtisadi təhlükəsizlik konsepsiyasının nəzəri-metodoloji əsasları

Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələri və milli təhlükəsizliyinin hərtərəfli təhlili prizmasından onların əlaqəsini göstərmişdir. Bunun üçün dörd əsas istiqamət müəyyən edilmiş, hər bir fəsildə xarici iqtisadi əlaqələrə və dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinə təsirinə uyğun olaraq təhlil edilmişdir. Əsas nəticələr aşağıdakılardır (Məmmədov N. 2009):

1. Milli təhlükəsizliyin sistemi və strukturu anlayışlarının, o cümlədən onun iqtisadi blokunun Azərbaycana münasibətdə konseptual müddəaları dəqiqləşdirilib;

2. Azərbaycanın bütün səviyyələrdə - təsərrüfat subyektlərindən tutmuş dövlətlərə və onların regional birləşmələrinə qədər xarici investorların diqqətini cəlb edən əsas geoiqtisadi və geosiyasi üstünlükləri müəyyən edilmişdir;

3. Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələri ilə milli təhlükəsizliyinin qarşılıqlı asılılığını üzə çıxardı, milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi üzrə dövlət siyasətinin həyata keçirilməsində respublikanın xarici iqtisadi əlaqələrinin mühüm rolunu üzə çıxardı;

4. Alimlər tərəfindən işlənib hazırlanmış iqtisadi təhlükəsizliyin göstəriciləri sistemindən istifadə əsasında Azərbaycanda iqtisadi təhlükəsizliyin əsas göstəricilərinin vəziyyəti təhlil edilmiş, belə bir nəticəyə gəlinmişdir ki, respublikanın bir sıra sektorlarında mövcud vəziyyət iqtisadiyyat yolverilməzdir, iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsində zəif nöqtələr müəyyən edilmişdir;

5. Azərbaycanın yerləşdiyi region dövlətlərinin inteqrasiyasında nəqliyyat kommunikasiyalarının əhəmiyyəti müəyyən edilmiş, Şimal-Cənub və Qərb-Şərq beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin inkişafında respublikanın geoiqtisadi üstünlüyü müəyyən edilmişdir əsaslandırılıb;

6. Xəzəryanı dövlətlərin əməkdaşlığının əsas amili kimi Xəzər regionunun iqtisadi potensialı irəli sürülür, Əməkdaşlıq üsuli ilə təhlükəsizlik konseptual yanaşmasının əsas müddəaları formalaşdırılır;

7. Oxşar situasiyalarda çətinliklərlə üzləşmiş ölkələrin təcrübəsinin öyrənilməsi əsasında Holland sindromu və digər halların qarşısını almaq üçün neft və qaz satışından əldə olunan gəlirlərin idarə edilməsi strategiyasının işlənib hazırlanmasının zəruriliyi sübut edilmişdir.

Azərbaycanın milli təhlükəsizliyinin xarici iqtisadi aspektləri ilə bağlı qarşımızda duran problemlərin hərtərəfli təhlili aşağıdakı nəticələr çıxarmağa əsas verir:

1. Köklü iqtisadi transformasiyalar, dövlət müstəqilliyini elan etdikdən sonra Azərbaycanın geosiyasi mövqeyinin dəyişməsi, milli iqtisadiyyatın dünya iqtisadiyyatı ilə qarşılıqlı əlaqəsinin keyfiyyətcə yeni əsaslarının formalaşdırılması, iqtisadiyyatın iqtisadi vəziyyətə gətirilməsi üçün tədbirlər kompleksinin həyata keçirilməsi. Ölkənin dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası mürəkkəb və uzun sürən prosesdir. Bununla belə, bu, dünya iqtisadi münasibətlərinin qloballaşmasının aparıcı tendensiyalarına və milli maraqlara uyğundur;

2. Bu işdə milli və iqtisadi təhlükəsizliyin məzmunu təhlil edilir. Milli təhlükəsizlik dövlətin daxili və xarici xarakterli təhlükələrə mövcud fərdi və ya kollektiv vasitələrdən istifadə etməklə onları aradan qaldırmaq və ya zərərsizləşdirmək yolu ilə adekvat cavab vermək qabiliyyəti ilə müəyyən edilir.

Aydındır ki, milli təhlükəsizlik təkcə xarici mühit amillərindən və ondan yaranan təhlükələrdən asılı deyil. Təhlükəsizlik siyasəti təkcə hərbi və siyasi xarakterli deyil, həm də iqtisadi və sosial xarakterli təhlükə yaradan müxtəlif təhdid və çağırışlara adekvat cavab vermək üçün nəzərdə tutulub. Yəni həm xaricdən, həm də daxildən yaranan təhlükələrə cavab verməli, dövlətin təkcə xarici deyil, həm də daxili sabitliyini gücləndirməlidir. Milli təhlükəsizlik sistemi dövlətdə xüsusi yaradılmış və milli mənafehin etibarlı müdafiəsini təmin etmək üçün qanunvericilik və icra hakimiyyəti orqanlarının, habelə onların fəaliyyət vasitələrinin, metodlarının və istiqamətlərinin məcmusunu təşkil edən hüquq normalarıdır. Milli təhlükəsizlik sisteminin yüksək səmərəliliyi onun beynəlxalq və regional təhlükəsizlik sistemləri ilə qarşılıqlı əlaqəsi ilə əldə edilir. Eyni zamanda müxtəlif dövrlərdə milli təhlükəsizlik anlayışlarının tarixin və bəşəriyyətin inkişafındakı əhəmiyyətini fərqləndirməyə müvəffəq olmuşdur. Bir sistem kimi milli təhlükəsizlik daxili və xarici aspektlərdə nəzərdən keçirilə bilən hərbi, iqtisadi, siyasi, sosial, informasiya, ekoloji, elmi və texnoloji alt sistemləri əhatə edir;

3. Elmi ədəbiyyatda iqtisadi təhlükəsizliyin tədqiqi iqtisadiyyatın milli və beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin edilməsində əhəmiyyətinin dərk edilməsi ilə və nəticə etibarilə, iqtisadi təhlükəsizliyin əsaslandırılması və həyata keçirilməsi probleminə ən ciddi yanaşmanın zəruriliyi ilə əlaqələndirilir. İqtisadi təhlükəsizlik çoxsəviyyəli problemdir, çünki milli iqtisadi maraqlar sferası daxili iqtisadiyyat daxilindəki proseslərlə məhdudlaşmır və xarici iqtisadi fəaliyyəti nəzərdə tutaraq dünya iqtisadi əlaqələri sistemə inteqrasiya etməklə ondan kənara çıxır. Eyni zamanda, iqtisadi inkişafın daxili amilləri və problemləri, təbii ki, xarici iqtisadi sferada öz əksini tapır, ona bütün yeni qanunauyğunluqları və meyilləri köçürür. Bu da öz növbəsində həm daxili, həm də xarici amillərdən milli təhlükəsizliyə təhdidlərin formalaşması üçün ilkin şərtlər yaradır. Bu yanaşma sayəsində biz iqtisadi artım, təhdidlər və iqtisadi təhlükəsizlik aktorlarının milli maraqları qorumaq üçün fəaliyyətləri arasında səbəb əlaqəsini müəyyən edə bilərik. İnkişaf iqtisadi təhlükəsizliyin tərkib hissələrindən biridir. İqtisadiyyat inkişaf etməsə, onda

onun yaşamaq imkanları, həmçinin daxili və xarici təhlükələrə müqavimət və uyğunlaşma qabiliyyəti kəskin şəkildə azalır;

4. Təhlükəsizlik problemlərinin tədqiqi zamanı təhlükəsiz inkişafın sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi - iqtisadi təhlükəsizlik göstəricilərinin həddi qiymətlərinin müəyyən edilməsi məsələsi prinsipial əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının iqtisadi təhlükəsizlik baxımından vəziyyəti bizim tərəfimizdən hazırlanmış göstəricilər siyahısı əsasında hesablanmışdır. Mövcud vəziyyəti təhlil etdikdən sonra belə nəticəyə gələ bilərik ki, seçilmiş on səkkiz göstəricidən yalnız beşi həyəcan təbili çalmır, yəni həddi aşmır. Digər göstəricilər həddi çoxdan keçib və müvafiq təcili tədbirlər görülməlidir;

5. Azərbaycan dövlətinin ali vəzifəsi və əsas funksiyası cəmiyyətin sabitliyini, özünü qorumasını və inkişafını təmin etmək, ölkənin təhlükəsizliyinə mümkün təhdidləri əks etdirməkdir. Eyni zamanda, hadisələri passiv izləməkdənsə, yaranan təhlükələrin qarşısının alınması mühüm rol oynayır. Milli və iqtisadi təhlükəsizliyə kompleks yanaşma bizə aşağıdakı əsas təhdid növlərini müəyyən etməyə imkan verir (Məmmədov N. 2009):

- respublika iqtisadiyyatının struktur deformasiyası təhlükəsi;
- elmi, texniki, sənaye və texnoloji asılılıq təhlükələri;
- maliyyə təhdidləri;
- ekoloji təhlükələr;
- sosial-iqtisadi təhlükələr;
- təşkilati və hüquqi təhlükələr.

Milli təhlükəsizlik sistemi tərəfindən təhdidlərin vaxtında aşkar edilməsi və onlara cavab verilməsi fərdin, cəmiyyətin və dövlətin həyati mənafeələrinin müdafiəsi üzrə əməli fəaliyyətdə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təhdidlərin xarakteri və səviyyəsi onların qarşısının alınması və lokallaşdırılması üzrə fəaliyyətin əsas istiqamətlərini, mövcud məhdud resurslardan səmərəli istifadə etməklə milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi problemlərinin həllinin formalarını, üsullarını, vasitələrini və üsullarını müəyyən edir. Lakin bu kateqoriyanın nəzəri və praktiki əhəmiyyətinə baxmayaraq, nə yerli, nə də xarici elmi ədəbiyyatda hələ də bu

konsepsiyaya vahid yanaşma formalaşmayıb. Təhdid anlayışının mövcud təriflərinin təhlili göstərir ki, onların hər biri bu və ya digər şəkildə zərər vurma prosesini zərər, təhlükə, müdaxilə, müdaxilə, mənfi təsir və s.

6. Azərbaycanın düşdüyü çətin situasiyalarda ölkənin iqtisadi, hərbi, siyasi və humanitar sahələrdə milli maraqlarının müdafiəsi birinci dərəcəli vəzifədir. Hazırda dövlətin əsas funksiyası milli təhlükəsizliyin təmin edilməsində müasir tələblərə cavab verən layiqli sistem yaratmaqdan ibarətdir ki, istənilən daxili və xarici, həm də xarakterli təhlükələrin adekvat üsullarla qarşısının alınmasıdır. Başqa sözlə, yuxarıda göstərilən faktlar müxtəlif doktrinal sənədlərin hazırlanmasını və onların Azərbaycanda həyata keçirilməsini diktə edir ki, bu da respublikanın milli təhlükəsizliyini hərtərəfli təmin etməyə imkan verəcəkdir.

Milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi üzrə fəaliyyətin təşkilində həlledici olmasa da, təhlükənin qavranılmasının subyektiv tərəfi son dərəcə vacibdir. Təhlükəsizliyə təhdidlərin obyektiv xarakterinə baxmayaraq, bu fenomenin insanların əks olunması çox vaxt real vəziyyətlə üst-üstə düşür. Obyektiv mövcud təhlükənin qiymətləndirilməsi həmişə subyektivlik elementlərini daşıyır və buna görə də obyektiv reallığın təhrif olunmuş əksidir. Bəzən təhlükənin qavranılmasında təhriflər əhəmiyyətli ola bilər. Üstəlik, təhlükə həqiqətən də mövcuddur, formalaşır və təhlükəsizlik aktorlarının bundan xəbəri olmaya, gözlənilən fəlakətdən xəbəri olmaya bilər. Milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi strukturlarını təhlil etdikdən sonra müəyyən etdik ki, bu gün ölkənin həm milli, həm də iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sahəsində tədbirlərin həyata keçirilməsi üzrə icra hakimiyyəti orqanlarının aydın qarşılıqlı fəaliyyəti üçün təşkilati və institusional əsaslar hələ də formalaşmayıb. Xüsusən də bu işi həyata keçirməyə çağırılan bütün qurumların yaradılması üçün kifayət qədər iş aparılmayıb. Ona görə də iqtisadi sahədə milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi üzrə əsas vəzifələri yerinə yetirə bilən mərkəzləşdirilmiş orqanın yaradılması məqsədəuyğun olardı. Eyni zamanda, digər dövlətlərin təcrübəsini öyrənmək lazımdır. Bu işdə biz həm sənayeləşmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadi sferasında milli maraqların müdafiəsi sistemlərini öyrənməyə nail olduq. Digər ölkələrin təcrübəsinin öyrənilməsi belə

qənaətə gəlməyə imkan verir ki, milli və iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi məqsədilə dövlətin ölkənin iqtisadi həyatında iştirakı daha konkret forma və istiqamətlər almalıdır.

İqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi ilə yanaşı, milli maraqlar kompleksi milli təhlükəsizliyin bütün komponentləri tərəfindən həyata keçirilir. Nəzərə almaq lazımdır ki, komponentlərin hər biri həll edilməli olan vəzifələrə və bu məqsədlə istifadə olunan vasitə və üsullara uyğun olaraq dövlətin xarici iqtisadi siyasətinə uyğun gələn və tənzimləmə mexanizmi vasitəsilə həyata keçirilən özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir.

7. Bu dissertasiya işində göstəricilərin təhlili əsasında xarici iqtisadi əlaqələrin Azərbaycanın milli təhlükəsizliyinə əhəmiyyətli təsiri müəyyən edilmişdir. Ölkənin xarici iqtisadi təhlükəsizliyi xarici və daxili əlverişsiz amillərin xarici iqtisadi əlaqələrin coğrafiyasına, strukturuna, habelə keyfiyyətinə təsir göstərməyən iqtisadiyyat vəziyyətidir (Həsənov R.T. 1998).

Dövlət müstəqilliyi illərində xarici iqtisadi əlaqələrin yüksək səviyyədə liberallaşdırılması birmənalı qiymətləndirilir. Qloballaşma prosesi bir tərəfdən açıqlığa gətirib çıxarır, beynəlxalq ticarət isə milli maraqların və potensialın reallaşdırılması üçün zəruri vasitədir, digər tərəfdən isə xarici ticarət tədarükünün tənzimlənməsi ilk növbədə, iqtisadi təhlükəsizlik və yerli istehsalçıların və yerli istehlakçıların maraqlarının qorunmasıdır. Qida və bir sıra digər hazır istehlak malları sahəsində daxili bazar və ayrı-ayrı daxili sənayelər üçün əsaslandırılmış dövlət proteksionizm siyasəti böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqsədlər üçün gömrük tarifləri və rüsumları ilə yanaşı, qeyri-tarif məhdudiyətlərinin sayından, o cümlədən idxal olunan mallar üçün texniki tələblərə, xüsusiyyətlərə və standartlara və meyarlara riayət etməklə digər müdafiə vasitələrindən istifadə etməklə gömrük tənzimlənməsi sistemini cəlb etmək lazımdır.

İqtisadi sahədə Azərbaycanın milli təhlükəsizliyinə təhdidləri gücləndirən xarici amillərə aşağıdakılar daxildir:

- xarici borcun nisbətən yüksək səviyyəsi;

- xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi üçün vahid normativ-hüquqi bazanın olmaması, bu sahədə idarələrarası koordinasiyanın qeyri-kafi səviyyəsi.

Baxmayaraq ki, xarici bazarda neftin qiyməti yüksək olduğundan qızıl-valyuta ehtiyatlarının ümumi həcmi və ARDNF-nin ehtiyatları xarici borcun həcmi cüzi miqdarda üstələyir. Azərbaycanın xarici borcu 2006-cı ilin əvvəlinə 1,65 milyard dollara çatıb və ÜDM-in 12,8 faizini təşkil edib. Halbuki 2003-cü ildə bu rəqəm 22% təşkil edib. Xüsusən 1999-cu ildə əvvəlcə Xarici İqtisadi Əlaqələr Nazirliyi, 2001-ci ildə isə Azərbaycan Respublikası Ticarət Nazirliyi ləğv edildikdən sonra xarici ticarət qanunvericiliyinin qeyri-sabitliyi nəticəsində ölkə müəyyən itkilərə məruz qalır. Nümunə olaraq, CIF şərtləri ilə Azərbaycana gətirilən malların sığortası ilə bağlı itkiləri göstərə bilərik;

- ixrac-valyuta nəzarətinin son dövlət sisteminin tam formalaşmaması, valyuta gəlirlərinin tam repatriasiyası;

- makroiqtisadi tarazlığı pozan bir sıra strateji əhəmiyyətli xammal, ərzaq məhsulları və dərman vasitələri, aralıq məhsulları, maşın və avadanlıqların idxalından asılılıq;

- daxili ixracın dəstəklənməsi və idxalın strukturunun rasionallaşdırılması üçün müasir maliyyə, təşkilati və informasiya infrastrukturunun inkişaf etməməsi;

- əqli mülkiyyətin və ixtisaslı kadrların Azərbaycandan xarici ölkələrə sızmasının xarici tərəfdaşlar tərəfindən stimullaşdırılması (nəticədə 1990-cı illərdə Bakıda bir çox elmi-tədqiqat institutları bağlanıb və ya bağlanmaq mərhələsindədir);

- bundan əldə edilən gəlirdən son dərəcə səmərəsiz istifadə etməklə valyuta ehtiyatlarının, strateji əhəmiyyətli xammal növlərinin və malların ölkədən kənara çıxarılması.

İndiyədək dövlət orqanları və ya digər təşkilatlar ölkədən kapital axınının təxmini həcmi hesablamayıblar. 1999-2019-cu illərdə Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrini təhlil etdikdən sonra, biz müəyyən edə bildik ki, idxal olunan məhsulların süni şəkildə bahalaşmasından və ixrac olunan malların qiymətinin aşağı salınmasından kapitalın qaçması ildə yüz milyonlarla dollar təşkil edir (Həsənov R.T. 1998).

Azərbaycan iqtisadiyyatının liberallaşdırılması istiqamətində aparılan genişmiqyaslı dəyişikliklər onun qoruyucu mexanizmlərinin zəifləməsinə, rəqabət qabiliyyətinin azalmasına səbəb oldu. Bunun səbəbləri daha çox dövlətin böhranı və yerli mal və xidmət istehsalçılarının müdafiəsi və inkişafında onun rolunun zəifləməsi ilə bağlıdır. Çətinlik ondan ibarətdir ki, iqtisadiyyat faktiki olaraq bütün növ resursların sərhədləri keçməsi üçün açıq olub: maddi, pul, insan, informasiya. Məlumdur ki, ölkə daxilində və onun hüdudlarında hər hansı disproporsiya və parametr fərqləri material, pul, informasiya axınlarında hərəkətə gəlir və bu hərəkət nə qədər intensiv olarsa, bir o qədər də qeyri-mütənasiblik və fərqlər yaranır.

8. İqtisadi həyatın beynəlmilləşməsi ilə ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi beynəlxalq iqtisadi təhlükəsizliklə getdikcə daha sıx bağlıdır. Praktikada bunu təkcə ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq bütün dünyaya yayılan maliyyə böhranları deyil, həm də son bir neçə ildə baş verən hərbi münaqişələr təsdiq edir. İnsanda belə bir təəssürat yaranır ki, müəyyən hərbi əməliyyatlar çox vaxt dünya əmtəə və birjalarında kotirovkaların yüksəlməsi və düşməsi üçün müəyyən ilkin şərt olur (1998-2006-cı illərdə neftin qiyməti 5 dəfədən çox artıb).

İstənilən ölkənin xarici iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etmək üçün bütün doktrina və konsepsiyalar konkret tarixi şəraitə uyğun işlənib hazırlanır. Əgər əvvəllər hər bir dövlət yaranan təhlükələrin qarşısının alınması və şiddətinin azaldılmasına əsasən təkbaşına nail olurdusa, indi xarici iqtisadi təhlükəsizliyin bir çox problemlərini təkbaşına həll etmək kifayət qədər çətinidir. Dünya o qədər inteqrasiya olunub ki, xarici təhlükəsizliyin təminatını milli sərhədlər çərçivəsində azaltmaq mümkün deyil. Ona görə də obyektiv surətdə bütün dünya dövlətlərinin söylərinin birləşdirilməsi tələb olunur və xarici iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsinin yeganə ağılabatan yolu onların maraqları ilə digər ölkələrin mənafeələrinin müəyyən balansına nail olmaq, müəyyən güzəştlər çərçivəsində müəyyən kompromis əldə etməkdir.

9. MDB, Avropa, Asiya ölkələri ilə ticarət-iqtisadi əlaqələri və nəqliyyat əlaqələrini inkişaf etdirmək istəyən Azərbaycan dörd tərəfdən gedən və şərqlə cənubu birləşdirən Qərb-Şərq və Şimal-Cənub beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinə

(BTK) qoşuldu. Xəzər dənizinin qərbində və şimalında. Yaradılan infrastruktur, ilk növbədə, nəqliyyat kommunikasiyaları bu gün Xəzəryanı dövlətlərin uğurlu inteqrasiyası və hərtərəfli əməkdaşlığı üçün möhkəm təməldir. Əsrlər boyu Xəzər regionu böyük bir ərazidə: Aralıq dənizi sahillərindən Sakit okeana qədər nəqliyyat və kommunikasiya marşrutlarının yaradılmasında mühüm rol oynamışdır. Xəzər regionunun əhəmiyyəti təkcə region ölkələri üçün deyil, o cümlədən bütün qitə üçün son dərəcə böyükdür. Təbii ehtiyatların zənginliyi və əlverişli coğrafi mövqe istehsalın artırılması, ticarət-iqtisadi əməkdaşlığın genişləndirilməsi, Avropa və Asiya ölkələri arasında ticarətin təmin edilməsi üçün regionun tranzit potensialından istifadə edilməsi üçün əsas ola bilər.

SSRİ-nin dağılması nəqliyyat əlaqələrini bir qədər zəiflətdi, eyni zamanda, mövcud yük axınlarının yenidən istiqamətləndirilməsinə, habelə nəqliyyat sahəsində yeni layihələrin həyata keçirilməsinə şərait yaratdı. Buna həm də Xəzəryanı ölkələrin əvvəllər qondarma sosialist düşərgəsinə daxil olmayan digər ölkələrlə ticarət-iqtisadi əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsində və genişləndirilməsində maraqlı olması şərait yaradır. Bu məqsəd Xəzəryanı dövlətləri daxili və xarici daşımaların təmin edilməsinə yönəlmiş öz nəqliyyat siyasətlərini hazırlamağa sövq etdi. Postsovet məkanında baş verən iqtisadi və siyasi dəyişikliklər istehsalın və bütün nəqliyyat növləri ilə yükdaşımaların əhəmiyyətli dərəcədə azalmasına səbəb olmasına baxmayaraq, Azərbaycanda regional və beynəlxalq nəqliyyat qovşaqlarının formalaşdırılması prosesi fəal şəkildə davam etdirilir. Dəmir və yeni avtomobil yollarının yenidən qurulması və tikintisi istiqamətində xeyli işlər görülür, dəniz limanları və bərə keçidləri genişləndirilir və müasirləşdirilir. Bu proses xüsusilə Xəzər dənizi və sahiləyi rayonlarda iri neft yataqlarının aşkarlanmasından sonra aktuallaşmış. Bu regionda nəqliyyat kommunikasiyalarının artan rolu enerji resurslarının dünya bazarlarına daşınması ilə bağlıdır ki, bu da gələcəkdə yükdaşımaların və ticarət dövriyyəsinin əhəmiyyətli dərəcədə artmasına imkan verə bilər. Xəzər regionunda nəqliyyatın inkişafı ilə bağlı bir neçə iri irimiqyaslı layihələr var. Onların həyata keçirilməsi iştirakçı ölkələrə həm Xəzər regionunda, həm də bütövlükdə Avrasiyada mövqelərini möhkəmləndirməyə imkan verəcək.

Bütün nəqliyyat layihələrinin icrası uğurla başa çatarsa, Avropadan Asiyaya və əksinə gedən yüklərin bir hissəsi Azərbaycan ərazisindən keçə bilər. Beləliklə, Azərbaycan Xəzər regionunda bütün nəqliyyat marşrutlarını birləşdirən bir növ körpüyə çevriləcək. Eksperimental konteyner daşımaları göstərdi ki, Hind okeanı və Fars körfəzi ölkələrindən Xəzər regionu vasitəsilə Şimali və Şərqi Avropa ölkələrinə və Rusiyanın Avropa hissəsinə tranzit yüklər Aralıq dənizindən keçən marşrutdan üç dəfə qısdır. Müəllifin ilkin hesablamalarına görə, Azərbaycan ərazisindən keçən Şimal-Cənub dəhlizindən istifadənin iqtisadi səmərəliliyi xeyli artacaq (Ağayev A. 2013).

Azərbaycanın dünya nəqliyyat sistemində inteqrasiyası, eləcə də digər dövlətlərlə həm ayrı-ayrı regional birləşmələr çərçivəsində, həm də ikitərəfli səviyyədə əməkdaşlığı o zaman səmərəli olar ki, bütün münasibətlər formalarının əsas məqsədləri aşağıdakılar olsun:

- MDB məkanında, xüsusən Qafqaz, Qara və Xəzər dənizləri regionlarında, habelə Avropa və Asiyada iqtisadi əlaqələrin, ticarət və nəqliyyat əlaqələrinin inkişafı;

- avtomobil, hava və dəmir yolu nəqliyyatı, habelə ticarət gəmiçiliyi üçün beynəlxalq bazara çıxışın asanlaşdırılması;

- yüklərin, sərnişinlərin beynəlxalq daşımalarının və karbohidrogen məhsullarının beynəlxalq daşınmasının asanlaşdırılması;

- hərəkət təhlükəsizliyinin, yüklərin təhlükəsizliyinin və ətraf mühitin mühafizəsinin təmin edilməsi;

- nəqliyyat siyasətinin, habelə nəqliyyat sahəsində hüquqi bazanın uyğunlaşdırılması.

10. Xəzər regionunun iqtisadi potensialı və Xəzəryanı dövlətlər arasında əməkdaşlıq perspektivləri təhlil edilib. Xəzər dənizinin sahillərində yerləşən ölkələri, rayonları, respublikaları təkcə dəniz birləşdirmir. Onları faydalı qazıntı yataqlarının əmələ gəldiyi geoloji şərait birləşdirir. Xəzəryanı ölkələrin hərtərəfli inteqrasiyası məqsədi ilə bu dövlətlərin xarici iqtisadi siyasətinin əsasını təşkil edə biləcək bir neçə prioritet istiqamət müəyyən etmişdir. Xəzər regionunun təbii

sərvətləri, eləcə də su anbarının özünün bioloji ehtiyatları dövlətlərarası münasibətlərin möhkəmlənməsi və milli təhlükəsizliyin təmin edilməsində əsas amil ola bilər. Bütün regionu bürümüş sosial-iqtisadi və ekoloji problemlər bundan sonra region ölkələrinin hökumətlərinin birgə yardımını üçün stimül olmalıdır. Bütün bunlar Xəzəryanı dövlətlərin sıx qarşılıqlı asılılığını formalaşdırır - burada həyatın bu aspektlərinin heç biri ayrı-ayrılıqda həll edilə bilməz (hər halda bu, rəasional deyil), çünki regionun sürətli və güclü inkişafı birgə səylər tələb edir (Ağayev A. 2013).

Bundan əlavə, müəllif Xəzər dənizinin hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsinə diqqət çəkib. Xəzər dənizinin hüquqi statusunun müəyyən edilməsi təkcə kəşfiyyat və istismar işlərinin davam etdirilməsi üçün deyil, həm də dənizin dibində boru kəmərlərinin çəkilməsi üçün vacibdir. Yeni dövlətlərin müstəqilliyini elan etməsindən sonra Xəzərin statusu beş ölkə üçün problemə çevrildi. Onların hər birinin Xəzərin bölünməsi və regionda öz maraqları ilə bağlı öz nöqtəyi-nəzəri var ki, bu da heç də həmişə digər qonşuların milli maraqları ilə üst-üstə düşmür. Bu, Xəzərin hüquqi statusu ilə bağlı tez yekun qərarın qəbuluna imkan vermir. Yalnız regionun bütün dövlətlərinin razılaşdırılmış siyasəti hər bir ölkənin üzləşdiyi problemlərin kompleks həllində səmərəli vasitə ola bilər. Buna əsasən, İran və Türkmənistan Azərbaycan Respublikası, Qazaxıstan və Azərbaycan Respublikası arasında bağlanmış 14 may 2003-cü il tarixli üçtərəfli Sazişə qoşulmalıdırlar.

11. SSRİ-nin dağılmasından sonra respublikaların hər biri öz iqtisadi inkişaf doktrinasını hazırlamaq dilemması ilə üzləşdi. Müxtəlif təbii və digər sərvətlərə malik olmaqla onların hər biri öz xalq təsərrüfatının bu və ya digər sahəsinə arxalanırdı. Dərin iqtisadi böhran onların dövlət müstəqilliyinin əldə edilməsi ərafəsində az-çox inkişaf etmişlərini prioritet təşkil edirdi. Bununla belə, respublikaların bu sənayeləri təkbaşına inkişaf etdirmək imkanları barədə sual yaranırdı. Daxili potensialın olmaması respublikaları xarici investisiyaların cəlb edilməsi üçün əlverişli şərait yaratmağa məcbur edirdi. Bu isə daha çox ölkənin xarici siyasətindən və uğurlu iqtisadi diplomatiyasından asılı idi. Azərbaycanda iqtisadi diplomatiyanın nəticələri ən parlaq şəkildə xarici, əsasən də Qərb kapitalının respublikanın neft sənayesinin inkişafında fəal iştirakı formasında təqdim olunur.

Neft Azərbaycanın əsas milli sərvətidir və tarixən ölkənin həyatında müəyyən rol oynamışdır. BP neft şirkətinin prezidenti Lord Con Braunun sözlərinə görə, 1859-cu ildə neft və qaz sənayesinin dünyanın işıq və istiliklə təmin edilməsi sahəsində potensialı ilə bağlı aparılan akademik tədqiqatları təhlil etsəniz, görə bilərsiniz ki, Bakı dünyada neft və qazın olduğu nadir yerlərdən biri kimi qeyd olunur.

Azərbaycanda karbohidrogen ehtiyatlarının (quruda və dənizdə birgə) işlənilməsinin başlanğıcından indiyədək 70-dən çox neft və qaz yatağı müəyyən edilib ki, onların da 50-dən çoxu hazırda işlənir. Atılan yollar tarixi nailiyyətlərlə əlaqələndirilə bilər. Əksər ekspertlərin hesablamalarına görə, neft ehtiyatları 2-2,5 milyard ton, təbii qaz ehtiyatları isə 1 trilyon civarındadır. Azərbaycanın yaxın gələcəkdə ən zəngin neft və qaz hasil edən ölkələrdən birinə çevrilməsi, güclü regional iqtisadi və siyasi ölkəyə çevrilməsi üçün bütün ilkin şərtlər mövcuddur.

13. Zəngin təbii sərvətlərə malik olan ölkələrin əksəriyyəti bir çox problemlərlə üzləşirlər. Azərbaycanda bu problemlərin qarşısını almaq üçün iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunu, xüsusən də həm daxili, həm də xarici bazarlarda rəqabətə davamlı ola bilən sektorları inkişaf etdirmək lazımdır.

14. Azərbaycanın neft-qaz sənayesinə xarici kapitalın cəlb edilməsi proseslərinin tədqiqi belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir: investisiyaların bir hissəsinin respublika iqtisadiyyatının digər sahələrinə yönəldilməsi məqsədə uyğun olardı. Bu mənada ən perspektivli sahələrdən biri də neft maşınqayırmasıdır. Hələ SSRİ dövründə Azərbaycanda neft maşınqayırma sənayesinin güclü sənaye infrastrukturunu yaradılmışdı. Neft-qaz sənayesinin tələbatını ödəyən maşınqayırma müəssisələri əsasən Bakı-Sumqayıt iqtisadi rayonunda cəmləşmişdi. Belə kiçik bir coğrafi ərazidə yerləşən oxşar ixtisaslaşdırılmış istehsal gücü digər ölkələrdə nadir hallarda rast gəlinir. Bu gün 11 maşınqayırma zavodunu və bir neçə elmi-tədqiqat institutunu birləşdirən Azərneftximaş ASC nəhəng istehsal strukturudur. Bunun sayəsində respublikada bu sənaye üçün lazım olan hər şey istehsal olunurdu. Azərbaycan müəssisələrinin məhsulları (quyuların qazılması üçün avadanlıqlar, neft, qaz və s., neft mədənləri üçün avadanlıqlar, nasos və kompressor avadanlıqları

və s.) təkcə neft sənayesinin daxili tələbatını deyil, məhsulun yarıdan çoxunu ixrac edirdi.

15. Gələcəkdə neft emalı sənayesinin coğrafiyasının genişləndirilməsi, neft emalı zavodlarının sayının artırılması məqsədəuyğundur. O cümlədən Gəncə şəhərində (respublikanın paytaxtdan sonra ikinci ən böyük şəhəri) illik istehsal gücü 910 milyon ton olan analoji zavodun tikintisi lazımdır. Bu, təqribən 2-2,5 milyard dollar tələb edəcək (Türkmənistanda neft emalı zavodlarının modernləşdirilməsinə 1,5 milyard dollar xərclənmiş, bunun nəticəsində 2004-cü ildə emal həcmi 6 milyon tona çatdırılmışdır. Bu layihənin neft müqavilələrinə daxil edilməsi arzuolunan olardı. Lakin Azərbaycan hakimiyyəti bu ideya üzərində işləməkdən daha çox neft kəmərləri ilə maraqlanırdı. İndiki şəraitdə həm daxili, həm də xarici maliyyə mənbələri ola bilər. Ona görə də inşaatçının planlaşdırılması barədə dövlət səviyyəsində açıqlama vermək lazımdır.

16. Xarici iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsində Azərbaycanın neft strategiyasını təhlil edərək belə nəticəyə gəlmək olar ki, respublika hökuməti neft və qaz ehtiyatları təsdiqlənmiş mövcud yataqların işlənilməsini öz üzərinə götürməli və bu istiqamət əsaslı olmalı idi. Kəşf edilmiş və perspektivli yataqlar isə xarici neft şirkətləri ilə işlənməli idi. Bu halda Azərbaycan kəşfiyyat işləri ilə bağlı riski xarici TMK-lara həvalə edə bilər. Digər tərəfdən, belə siyasət imkan verərdi ki, ölkənin karbohidrogen yataqlarının bir hissəsini məqsədyönlü şəkildə qoruyub saxlayaraq, gələcək nəsillərə buraxaq.

17. Beləliklə, ümumiyyətlə, məqalədə Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrinin və milli təhlükəsizliyinin inkişafının bir sıra müasir tendensiyalarının təhlili təqdim olunur. Təhlil həm Azərbaycan, həm Rusiya, həm də bir neçə ildir ki, bu problemi tədqiq edən digər xarici alimlərin əsərlərinə, eləcə də Azərbaycan Respublikasının, Rusiya Federasiyasının və digər dövlətlərin hüquqi aktlarının və normativ sənədlərinin müqayisəsi əsasında aparılmışdır.

18. Azərbaycan iqtisadiyyatında yaranmış yeni şəraiti və real vəziyyəti nəzərə alaraq, milli təhlükəsizliyin mühüm tərkib hissələrindən olan xarici iqtisadi təhlükəsizlik problemləri, dövlət tənzimlənməsinin rolu, mühafizənin üsul və

istiqlamətlərinin axtarışı. iqtisadiyyatda milli maraqlar həmişəkindən daha kəskin və aktualdır. Odur ki, bu problem gələcəkdə yeni tədqiqatlara və elmi əsaslandırılmış tövsiyələrin işlənilib hazırlanmasına, onların işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi prosesində təkmilləşdirilməsinə ehtiyac duyur.

II FƏSİL. POSTMÜHARİBƏ DÖVRÜNDƏ ÖLKƏNİN İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİNATINA TƏSİR GÖSTƏRƏN AMİLLƏRİN TƏHLİLİ

2.1. Postmüharibə dövründə iqtisadi təhlükəsizliyin səviyyəsinin qiymətləndirilməsi və onu hüquqi təminatı

İqtisadi təhlükəsizlik ənənəvi olaraq iqtisadi sistemin ən mühüm keyfiyyət xarakteristikası kimi qəbul edilir ki, bu da onun əhalinin normal həyat şəraitinin saxlanması, milli iqtisadiyyatın resursları ilə davamlı təminatı, habelə milli və dövlət maraqlarının ardıcıl həyata keçirilməsi imkanlarını müəyyən edir. Milli təhlükəsizliyin əsas tərkib hissəsi olaraq iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması zərurəti inkişafın böhran mərhələsində əhəmiyyətli dərəcədə artır. Arzuolunmaz xarici təsirlərdən və köklü daxili dəyişikliklərdən qorunma ehtiyacı, başqa sözlə, təhlükəsizlik ehtiyacı həm fərdin, həm ailənin, həm də insanların müxtəlif birliklərinin, o cümlədən cəmiyyət və dövlətin həyatı üçün əsas, əsas tələbatdır.

Bazar iqtisadiyyatının formalaşması şəraitində təhlükəsiz yaşamaq sferası o qədər daralmışdır ki, bu ehtiyacın daimi və kütləvi şəkildə ödənilməməsi ayrı-ayrı vətəndaşların, ailələrin, təşkilatların, dövlətin fəaliyyətinin inkişafına mənfi təsir göstərir. Bütövlükdə cəmiyyət həyatının bütün sahələrinin böhran vəziyyətini ağırlaşdırır. Dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyi mürəkkəb və çoxşaxəli strukturdur. Avropa İttifaqı ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsinin yalnız etibarlı, səmərəli sistemi ola bilər. Ölkənin suverenliyinin və müstəqilliyinin, onun sabit və davamlı sosial-iqtisadi inkişafının təminatçısı kimi çıxış edir. İqtisadi üsullar indi əsas silaha çevrilir. Bir çox ölkələrin öz rəqabətqabiliyyətli elmi və texnoloji potensialı yoxdur və tamamilə inkişaf etmiş ölkələrin texnologiya və texnologiyasından asılıdır. İnkişaf etməkdə olan ölkələr, indi isə ölkənin onlara məxsus olması Beynəlxalq Valyuta Fondunun və İnkişaf Bankının siyasətindən - inkişaf etmiş ölkələrin maliyyə strukturlarından asılıdır.

İqtisadiyyatın açıqlığı xarici istehsalçılara ölkə bazarını ələ keçirməyə imkan verdi, bunun nəticəsində ölkə iqtisadiyyatında istehsalın kəskin azalması başladı və

bu hələ də davam edir. Milli təhlükəsizliyi təhdid altındadır. Əhalinin gəlir səviyyəsinin və həyat səviyyəsinin kəskin aşağı düşməsi dövlətçiliyi üçün təhlükə yaradır. Bütün bunlar iqtisadiyyatın vəziyyəti ilə bağlıdır. Əvəzsiz şərti kimi iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi problemləri siyasətçilərin, elm adamlarının və əhalinin ən geniş təbəqələrinin getdikcə daha çox diqqətini cəlb edir. Bu diqqət heç də təsadüfi deyil. Təhdidlərin miqyası və hətta ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinə vurduğu real ziyan bu problemləri ictimai həyatın ön sıralarına çıxarır. İqtisadi təhlükəsizlik kateqoriyasının mənasını başa düşmək və başa düşmək üçün təhlükəsizlik terminini xarakterizə etmək və onun mahiyyətinin nədən ibarət olduğunu müəyyən etmək lazımdır. İqtisadi təhlükəsizliyin özü kifayət qədər mürəkkəb daxili struktura malikdir. Onun ən vacib üç elementini ayırd etmək olar (Bərxudarov M., Məmmədov N. 2016):

1) müasir dünya iqtisadiyyatı şəraitində heç bir halda mütləq olmayan iqtisadi müstəqillik. Beynəlxalq əmək bölgüsü milli iqtisadiyyatları bir-birindən asılı vəziyyətə gətirir. Bu şəraitdə iqtisadi müstəqillik milli ehtiyatlara, onun rəqabət qabiliyyətini təmin edən və dünya ticarətində, elmi və texnoloji mübadilədə bərabər şərtlərlə iştirak etməyə imkan verən istehsalın, məhsulun səmərəliliyinin və keyfiyyətinin belə səviyyəsinə nail olunmasına dövlət nəzarəti deməkdir;

2) bütün formalarda mülkiyyətin qorunmasını, sahibkarlıq fəaliyyəti üçün etibarlı şərait və təminatların yaradılmasını, iqtisadiyyatda cinayətkar strukturlara qarşı mübarizəni, gəlirlərin bölüşdürülməsində ciddi boşluqların qarşısının alınmasını nəzərdə tutan milli iqtisadiyyatın sabitliyi və dayanıqlılığı;

3) müasir dinamik inkişaf edən dünyada xüsusilə vacib olan özünü inkişaf və tərəqqi qabiliyyəti. İnvestisiya və innovasiyalar üçün mühitin yaradılması, istehsalın daim müasirləşdirilməsi, işçilərin peşə, təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsi eyni zamanda milli iqtisadiyyatın davamlılığı və özünü düzgün formada qoruyub saxlaması üçün zəruri və məcburi şərtlərə çevrilir.

İqtisadi təhlükəsizlik ənənəvi şəkildə iqtisadi sistemin ən mühüm keyfiyyət xarakteristikası kimi qəbul edilir ki, bu da onun əhalinin normal həyat şəraitini

saxlamaq, milli iqtisadiyyatı resurslarla davamlı təmin etmək qabiliyyətini, habelə milli iqtisadiyyatın tələblərinin ardıcıl həyata keçirilməsini müəyyən edir.

Milli təhlükəsizliyin tərkib hissəsi kimi iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi zərurəti inkişafın böhran mərhələsində əhəmiyyətli dərəcədə artır. Bu mərhələnin qaçılmaz iqtisadi və sosial xərcləri əsasən təhlükəsizliyin amillərini və meyarlarını deformasiya edir və eyni zamanda, cəmiyyətdə sabitliyin qorunmasının bütün mexanizmlərini əlavə olaraq yükləyir, onun iqtisadi kompensasiya və sabitləşdirmə proqramlarını hazırlamaq və həyata keçirmək imkanlarını daraldır.

İqtisadi təhlükəsizlik ölkənin etibarlı müdafiəsinin təmin edilməsi, cəmiyyətdə sosial əmin-amanlığın qorunması, ekoloji fəlakətlərdən qorunması kimi komponentlərlə yanaşı, milli təhlükəsizlik sisteminə üzvi şəkildə daxil edilir. Burada hər şey bir-birinə bağlıdır və bir istiqamət digərini tamamlayır: sosial münaqişələrlə parçalanmış cəmiyyətdə hərbi təhlükəsizlik və ya effektiv iqtisadiyyat olmadığı kimi, zəif və səmərəsiz iqtisadiyyatla hərbi təhlükəsizlik ola bilməz. Bu əlaqəni vurğulayarkən, eyni zamanda nəzərə almaq lazımdır ki, burada həlledici, əsas rol iqtisadi təhlükəsizliyə məxsusdur. İqtisadi təhlükəsizlik öz növbəsində milli iqtisadiyyatın müstəqilliyini, sabitliyini və davamlılığını, özünü daim yeniləmək və təkmilləşdirmək qabiliyyətini təmin edən şərait və amillərin məcmusudur.

Keçid dövründə iqtisadi təhlükəsizliyin strategiyası ilk növbədə əhalinin adekvat həyat səviyyəsinin qorunmasına, cəmiyyətin təhlükəsizliyinin təmin olunmasına, dövlətin konstitusiyaya quruluşunun əsaslarının qorunub saxlanılmasına və sabit sistemin formalaşdırılmasına yönəldilməlidir. Böhran və iqtisadi və siyasi xarakterli genişmiqyaslı keçid prosesləri şəraitində sabitləşmə və təhlükəsizlik mexanizmləri kifayət qədər ziddiyyətli sistemdir. Bu xərclərin həcmi (xüsusilə böhran vəziyyətində) özlüyündə iqtisadi sabitliyin pozulması və kompensasiya olunmaması faktoruna çevrilir (Bərxudarov M., Məmmədov N. 2016).

İqtisadi təhlükəsizliyin makro səviyyədə xarakterizə edilməsinin ən mühüm problemi onun əsas meyarlarının müəyyən edilməsidir. Dərin böhran, müxtəlif keçid prosesləri şəraitində belə bir meyar ola bilər. Bu yanaşmanın variantı və ya daha dəqiq desək, konkretləşdirilməsi sosial-iqtisadi sistemin kritik və ya həddi

vəziyyətinin əlaməti kimi xüsusi sərhəd xəttinin təhlükəsizlik meyarı kimi qəbul edilməsidir, ondan kənarda təhlükə və ya hətta bu sistemin deqradasiyası və məhvi baş verir. Belə hədd dəyərlərini müəyyən etmək (kəmiyyəti müəyyən etmək daxil olmaqla) üçün aşağıdakılar lazımdır:

- iqtisadi sistemin fəaliyyət göstərməsi üçün əsas şərtləri nəzərdən keçirmək və bu şərtləri xarakterizə edən ən mühüm göstəriciləri vurğulamaq;
- onun sabitliyini pozan amilləri müəyyən etmək;
- müxtəlif xarakterli və ardıcılıqla kritik vəziyyətlərin başlanması imkanlarını qiymətləndirmək;
- təhlükəsizliyə təhdidlərin qarşısının alınması və sabitliyin qorunması yollarının müəyyən edilməsi.

İqtisadi təhlükəsizlik həm sırf iqtisadi üsullarla, həm də qeyri-iqtisadi xarakterli: siyasi, hərbi və digər, o cümlədən sektorların mühafizəsi ilə təmin edilir. Öz növbəsində vurğulanmalıdır ki, əlaqəli qeyri-iqtisadi sahələrdə təhlükəsizlik təkcə onlara xas olan üsullarla deyil, həm də böyük ölçüdə iqtisadi vasitələrlə, o cümlədən həmişə iqtisadi xarakterli pul və digər resursların cəlb edilməsi ilə təmin edilir. Bundan əlavə, bütün sahələrdə təhlükəsizlik təhdidlərinin nəticələrinin iqtisadi qiymətləndirilməsi, bir qayda olaraq, zərərin kəmiyyətini müəyyənləşdirməyə və bu əsasda prioritetlər sistemini müəyyən etməyə imkan verən universal yanaşma təmin edir.

Yuxarıda deyilənlərə əsasən, iqtisadi təhlükəsizlik sahəsində dövlət tənzimlənməsi milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi sahəsində milli məqsədlərə nail olmaq üçün ilkin şərtidir. Bu məqsədlər təkcə müəyyən edilməməli, həm də əsaslandırılmalı, bütün siyasi qüvvələr tərəfindən bəyənilməli, cəmiyyətin bütün üzvləri tərəfindən dərk edilməli və başa düşülməlidir. İqtisadi təhlükəsizliyin obyektləri müxtəlif səviyyəli iqtisadi əlaqələrdir (Bərxudarov M., Məmmədov N. 2016):

- makroiqtisadi səviyyəyə yəni tamamilə ölkə iqtisadiyyatı;
- mikroiqtisadi səviyyə - bazar agentləri;
- regional və sahə səviyyələri - regionların və sənaye sahələrinin iqtisadiyyatı;
- ailə və şəxsiyyət səviyyəsi - ölkənin hər bir vətəndaşının iqtisadi maraqları.

Bu təsərrüfat subyektlərinin maraqları bir-biri ilə əlaqəli (bir-birindən asılı) və ziddiyyətlidir. İqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarına dövlət müdaxiləsinin dərəcəsini və onun vaxt çərçivəsini müəyyən etmək lazımdır. İslahatların gedişi və iqtisadiyyatın fəaliyyəti ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini təhdid edən davamlı qarşılıqlı əlaqədə xarici və daxili amillərin təsiri ilə şərtlənir.

İqtisadi təhlükəsizliyi təmin etmədən dövlətin qarşısında duran vəzifələri həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə həll etmək mümkün deyil. Beləliklə, iqtisadi təhlükəsizliyin dövlət strategiyası milli təhlükəsizliyinin tərkib hissəsi olmaqla, əhalinin həyat səviyyəsini və keyfiyyətini yüksəltməklə, daxili iqtisadi və sosial problemləri səmərəli şəkildə həll etməklə əhalinin müdafiəsini təmin etmək məqsədini güdür. Keçid dövrünün mürəkkəbliyinə baxmayaraq, öz iqtisadi təhlükəsizliyini təkcə ölkə daxilində deyil, həm də xaricdə təmin etmək üçün böyük potensiala malikdir. Dövlət strategiyasının xarici iqtisadi istiqaməti beynəlxalq əmək bölgüsünün üstünlüklərinin səmərəli həyata keçirilməsində, ölkənin dünya iqtisadi münasibətlərinə bərabərhüquqlu inteqrasiyasında iştirakında, iqtisadi məsələlərdə xarici ölkələrdən asılılığının aradan qaldırılmasındadır. İqtisadi təhlükəsizliyin obyektləri fərd və dövlətlə yanaşı, iqtisadi sistemin və təsərrüfat fəaliyyətinin əsas elementləridir. İqtisadi təhlükəsizliyin dövlət strategiyasına aşağıdakılar daxildir (Ağayev A. 2017):

1) iqtisadi təhlükəsizliyinə xarici və daxili təhdidlərin fərdin, cəmiyyətin və dövlətin həyati iqtisadi maraqlarına təhlükə yaradan şərtlər və amillərin məcmusu kimi xarakterizə edilməsi;

2) iqtisadiyyat sahəsində milli maraqları xarakterizə edən və iqtisadi təhlükəsizliyinin tələblərinə cavab verən meyarların və parametrlərin müəyyən edilməsi;

3) milli iqtisadiyyatın sabitliyinə xələl gətirən amillərin təsirini aradan qaldırmaq və ya yumşaltmaq üçün iqtisadi siyasətin, institusional transformasiyaların və zəruri mexanizmlərin formalaşdırılması.

İqtisadi təhlükəsizliyinə ən çox ehtimal olunan təhdidlər, dövlət hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyətinin lokallaşdırılmasına yönəldilməlidir:

1) əhalinin əmlak fərqlinin artması və sosial sülhün və ictimai harmoniyanın pozulmasına səbəb olan yoxsulluq səviyyəsinin artması. Sosial maraqların əldə edilmiş nisbi tarazlığı aşağıdakı amillər nəticəsində pozula bilər:

- cəmiyyətin dar bir zənginlər dairəsinə və öz gələcəyinə inamı olmayan yoxsulların böyük kütləsinə təbəqələşməsi;
- kənd yerləri ilə müqayisədə şəhərdə yoxsulların nisbətinin artması;
- sosial münaqişələrə səbəb ola biləcək işsizliyin artması;
- əmək haqqının gecikdirilməsi, müəssisələrin bağlanması və s.

2) aşağıdakı amillərə görə ölkə iqtisadiyyatının strukturunun deformasiyası:

- iqtisadiyyatın yanacaq və xammal yönünün gücləndirilməsi;
- hasilatından mineral ehtiyatların kəşfiyyatından geri qalması;
- yerli müəssisələrin əksəriyyətinin məhsullarının aşağı rəqabət qabiliyyəti;
- mühüm sənaye sahələrində, ilk növbədə maşınqayırmada istehsalın azaldılması;

• səmərəliliyin azalması, elmi tədqiqat və işlənmənin texnoloji vəhdətinin pozulması, mövcud elmi kollektivlərin parçalanması və bu əsasda ölkənin elmi-texniki potensialının zəiflədilməsi;

• bir çox növ istehlak malları üçün xarici firmalar tərəfindən daxili bazarının zəbt edilməsi;

• yerli məhsulları həm xarici, həm də daxili bazarlardan sıxışdırmaq üçün müəssisələrinin xarici firmalar tərəfindən alınması;

• xarici borcunun artması və bununla əlaqədar olaraq onun ödənilməsi üçün büdcə xərclərinin artması.

3) regionların sosial-iqtisadi inkişafının qeyri-bərabərliyinin artması. Bu təhlükənin ən mühüm amilləri bunlardır:

- regionların sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsində obyektiv mövcud fərqlər, sənaye istehsalında struktur dəyişiklikləri fonunda emal sənayesinin xüsusi çəkisinin kəskin azalması fonunda depressiv, böhranlı və iqtisadi cəhətdən geridə qalmış rayonların mövcudluğu;

- müəyyən regionlarının müəssisələri arasında istehsal və texnoloji əlaqələrin pozulması;

- ayrı-ayrı subyektləri arasında adambaşına milli gəlirin istehsal səviyyəsində fərqin artması;

4) cəmiyyətin və iqtisadi fəaliyyətin kriminallaşdırılması, əsasən, aşağıdakı kimi amillərdən qaynaqlanır:

- cinayətlərin əhəmiyyətli hissəsini daimi gəlir mənbəyi olmayan şəxslər törətdiyindən işsizliyin artması;

- dövlət orqanlarının vəzifəli şəxslərinin bir hissəsinin mütəşəkkil cinayətkarlıqla birləşməsi, cinayət strukturlarının istehsalın müəyyən hissəsinin idarəçiliyinə çıxışı və onların müxtəlif güc strukturlarına nüfuz etməsi imkanları;

- daxili maliyyə bazarında, özəlləşdirmə, ixrac-idxal əməliyyatları və ticarət sahəsində cinayətkar strukturların fəaliyyətinin genişlənməsinə səbəb olan dövlət nəzarəti sisteminin zəifləməsi. Bu təhlükələrin yaranmasının əsas səbəbləri müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin qeyri-sabitliyi, əlverişsiz investisiya mühiti, inflyasiya proseslərinin davam etməsi və iqtisadiyyatda maliyyə sabitliyinin pozulması ilə bağlı digər problemlərdir.

İqtisadi təhlükəsizliyinə təhdidlərin nəticələrinin qarşısının alınması və ya yumşaldılması dövlətin sosial-iqtisadi sisteminin sabitliyinə xələl gətirən amillərin müəyyən edilməsini və monitorinqini tələb edir. İqtisadi təhlükəsizliyi: daxili və xarici problemlər. İqtisadi təhlükəsizlik ölkənin milli təhlükəsizlik strukturunun ən mühüm komponentidir, çünki bütün digər təhlükəsizlik növləri kifayət qədər iqtisadi dəstək olmadan mövcud ola bilməz (Bərxudarov M., Məmmədov N. 2016).

İqtisadi təhlükəsizlik - insanın, cəmiyyətin, dövlətin, regionun və ya müəssisənin iqtisadi maraqlarının daxili və xarici təhlükələrdən etibarlı şəkildə qorunduğu iqtisadiyyat vəziyyətidir; ölkə, fərd və müəssisə üçün davamlılığın təməlidir. Bundan əlavə, iqtisadi təhlükəsizlik həm də təhdidlərin qarşısını almaq, onlara qarşı çıxmaq və yumşaltmaq qabiliyyətinə malik olmalıdır. Təhdidlər təkcə bütövlükdə iqtisadiyyata deyil, həm də onun tərkib hissələrinə - sənayelərə, sənaye rayonlarına, ayrı-ayrı müəssisələrə və s.

Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin səviyyəsini ilk növbədə iqtisadiyyatın özünün vəziyyəti, xüsusən də yüksək əmək məhsuldarlığı, yüksək keyfiyyətli məhsul, inzibati personalın, mühəndis-texniki işçilərin və fəhlələrin peşəkarlığı təmin edir. Onun xarici bazarlarda rəqabət qabiliyyəti, əhalinin maddi tələbatını ölkə daxilində ödəyə bilməsi bundan asılıdır. Bu baxımdan iqtisadiyyatın iki əsas xüsusiyyəti var: davamlılıq və inkişaf. Ən ümumi formada onları daxili və xarici təhlükələr kimi ümumiləşdirilmiş qruplara görə təsnif etmək olar. Xarici amillərə ilk növbədə geosiyasi və xarici iqtisadi amillər, eləcə də global ekoloji proseslər daxildir. Açıq iqtisadiyyatda xarici iqtisadi təhlükəsizlik tələb edir: ilk növbədə ölkənin dünya iqtisadi əlaqələrində iştirakı milli istehsal əlverişli formada şərait yaratsın; ikincisi, milli iqtisadiyyat dünyada baş verən hadisələrin iqtisadi və siyasi sferada ən az əlverişsiz inkişafını hiss etməlidir, halbuki açıq iqtisadiyyatda bu təsirdən tamamilə qaçmaq mümkün deyil. İqtisadi təhlükəsizliyə təhdid yaradan xarici amillərə aşağıdakılar daxildir (Ağayev A. 2017):

- ixracda xammalın üstünlük təşkil etməsi, hərbi və maşınqayırma məhsullarının ənənəvi satış bazarlarının itirilməsi;
- ölkənin bir çox növ məhsulların, o cümlədən strateji əhəmiyyətli məhsulların, ərzaq məhsullarının idxalından asılılığı;
- xarici borcun artırılması;
- qeyri-adekvat ixrac və valyuta nəzarəti və gömrük sərhədinin açıqlığı;
- ixracın rəqabət qabiliyyətinin dəstəklənməsi və idxalın strukturunun rasionallaşdırılması üçün müasir maliyyə, təşkilati və informasiya infrastrukturunun inkişaf etməməsi;
- ixrac-idxal əməliyyatlarına xidmət edən inkişaf etməmiş nəqliyyat infrastrukturunu.

Xarici bazardan yüksək dərəcədə asılılıq şəraitində ixrac mallarının qiymətlərinin kəskin aşağı düşməsi və ya əksinə, idxal mallarının qiymətlərinin kəskin artması iqtisadiyyatın vəziyyəti üçün çox təhlükəlidir. Dövlət üçün mühüm satış bazarı və ya məhsul tədarükçüsü olan ölkələr və ya bir qrup ölkələrlə ticarətə embarqo qoyulması iqtisadiyyat üçün təhlükə yaradır. Bir ölkədən və ya bir qrup

ölkədən müəyyən növ məhsulların tədarükündən (məsələn, ərzaqdan) yüksək dərəcədə asılılıq qəbul edilməzdir ki, bu da həmin ölkələrə bu asılılıqdan başqa ölkələrə siyasi təzyiq üçün istifadə etməyə imkan verir. Xarici dövlətlərdən yüksək dərəcədə maliyyə asılılığına yol verilməməlidir ki, bu da kreditrlərə iqtisadi siyasət və xarici iqtisadi əlaqələrin həyata keçirilməsi şərtlərini tətbiq etməyə imkan verəcəkdir (Bərxudarov M., Məmmədov N. 2016).

İxracın yarından çoxunun iki və ya üç maldan ibarət olması iqtisadiyyat üçün böyük təhlükə yaradır. Bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələrin təcrübəsindən məlumdur ki, dünya bazarında bu mallara olan tələbatla bağlı vəziyyətin ciddi şəkildə pisləşməsi və ya siyasi vəziyyətin yaranması ilə ixracın belə strukturu iqtisadiyyatı fəlakət həddinə çatdırır. Ənənəvi malların ixracı ilə yanaşı, ixracın köklü şaxələndirilməsi yolu ilə daha mütərəqqi ixrac strukturunun yaradılması zəruridir ki, bu da ölkənin xarici iqtisadi təhlükəsizliyinin möhkəmlənməsinə gətirib çıxarmalıdır.

Açıq iqtisadiyyata keçid ifrat proteksionizmin rədd edilməsini nəzərdə tutur. Bununla belə, ölkələrin dünya iqtisadiyyatına daxil edilməsinin yeni modelinin formalaşması (yəni selektiv proteksionizm) nöqteyi-nəzərindən perspektivli olan sənaye və sənaye sahələrinin mühafizəsi zəruridir. İqtisadi təhlükəsizlik nöqteyi-nəzərindən yerli malların, idxal olunan xammal və sənaye məhsullarının mənbələrinin satış bazarlarının şaxələndirilməsinə çalışmaq, geniş spektrli ölkələrlə iqtisadi əlaqələr saxlamaq, bəzi ölkələrlə münasibətlərdə yaranan fəsadları kompensasiya etmək lazımdır. onları başqaları ilə genişləndirmək. Dünyada gedən inteqrasiya proseslərinin qlobal xarakterini nəzərə alaraq xarici iqtisadi siyasət bunun yollarını axtarmağa hesablanıb.

İqtisadi böhran və kapital qoyuluşunun fəlakətli azalması şəraitində xarici investisiyalar bəzi sahələrdə iqtisadiyyatın bərpası üçün katalizator rolunu oynaya bilər, buna görə də bütövlükdə ölkənin iqtisadi vəziyyətini yaxşılaşdırır, bununla da iqtisadi təhlükəsizliyin möhkəmlənməsinə töhfə verə bilər. Xarici sərmayənin cəlb edilməsi mexanizmi əcnəbilərin milli iqtisadiyyata maliyyə və maddi resursların real investisiyalarını asanlaşdırmalı, onların milli sərvətin bir hissəsini cüzi qiymətə

almasına şərait yaratmamalıdır. Belə ki, xarici investisiyaların iqtisadiyyata geniş cəlb edilməsi üçün tədbirlər görülərək, bu prosesi elə tənzimləmək lazımdır ki, milli maraqlara hörmət edilsin və minimum vəsait qoyan xarici şirkətlər yerli istehsalın bütün sahələrinə nəzarəti bərqərar edə bilməsinlər.

Bütün dünyada milli valyutanın vəziyyəti bir ölkənin iqtisadi vəziyyətinin göstəricisi hesab olunur. Böyük miqyasda vəsaitlərin ölkədən çıxarılması milli iqtisadi təhlükəsizliyə ən ciddi təhdidlərdən biridir. Vəsaitlərin sızmasının hüquqi forması, məsələn, kommersiya bankları tərəfindən xarici banklardakı hesablara külli miqdarda vəsaitin köçürülməsidir. Qeyri-qanuni kanallara ixracın qiymətinin aşağı salınması və idxalın yüksək qiymətləndirilməsi (uydurma və real qiymət arasındakı fərq xarici tərəfdaşlar tərəfindən yerli iş adamlarının Qərb banklarındakı hesablarına köçürülür), idxal üçün əvvəlcədən köçürmə, ardınca idxalın olmaması və s. daxildir.

Daxili iqtisadi sahədə təhlükəsizlik texniki və texnoloji, infrastruktur və mikroiqtisadi inkişafın amilləri, daxili toxunulmazlıq və hər cür sabitliyi pozan və dağıdıcı təsirlərdən kənar müdafiə ilə bağlıdır. İqtisadi təhlükəsizliyə təhdid yaradan daxili amillərə aşağıdakılar daxildir (Филлипенко А.С. 2013):

- iqtisadiyyatın keçmiş struktur deformasiyasından miras qalmış;
- əksər sənaye sahələrinin texnoloji bazasının geridə qalması, yüksək enerji və resurs tutumundan irəli gələn milli iqtisadiyyatın aşağı rəqabət qabiliyyəti;
- iqtisadiyyatın inhisarlaşdırılmasının yüksək səviyyəsi;
- yüksək inflyasiyanın səviyyəsi;
- infrastruktur obyektlərinin qeyri-kafi inkişafı və dayanıqlığı;
- mineral-xammal bazasının zəif kəşfiyyatı və iqtisadi dövriyyəyə resursların cəlb edilməsi imkanlarının kifayət qədər olmaması;
- yerli istehsalçıların, xüsusən də istehlak mallarının xarici firmalar tərəfindən daxili bazardan sıxışdırılması;
- regional separatizm meyilləri və idarəetmə qərarlarının qəbulunda yüksək səviyyəli sektor lobbiciliyi;
- aşağı investisiya aktivliyi;

- daxili və xarici bazarlarda hüquqi qanunvericiliyin təkmil olmaması, bir sıra təsərrüfat subyektlərinin inhisarçı mövqeyi və hərəkətlərinin vicdansızlığı, onların hüquq intizamının aşağı olması;

- bazar agentlərinin aşağı maliyyə və müqavilə intizamı;

- iqtisadiyyatın kriminallaşdırılması və iqtisadiyyatın idarə edilməsi sahəsində korrupsiya;

- gəlirlərin kütləvi şəkildə gizlədilməsi və vergidən yayınma;

- pul vəsaitlərinin xaricə qanunsuz köçürülməsi.

Daxili amillər də öz növbəsində iki qrupa bölünür:

1) iqtisadi sistemin tsiklik inkişafı qanunları ilə bağlı;

2) inkişafın tsiklik nümunələri ilə əlaqəli deyil.

Birinci qrup amillərin təsirinin miqyası və sabitliyi belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, müəyyən şəraitdə onlar makroiqtisadi səviyyədə mənfi nəticələrə səbəb ola bilər və dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinə real təhlükə yarada bilər. İkinci qrup amillərin hərəkətləri uzunmüddətli ardıcıl yığılma nəticəsində yaranır. İqtisadi sistemin əsas elementlərinin təkrar istehsalı şəraitində dağıdıcı meyllər, yəni:

- ölkənin sənaye innovasiyasından və elmi-texniki potensialından istifadənin vəziyyəti və səmərəliliyində;

- idarəetmə və idarəetmənin iqtisadi münasibətlərində;

- sosial sahədə;

- ətraf mühitin vəziyyətində;

- regional iqtisadiyyatda.

Dövlətin qarşısında kifayət qədər konkret vəzifələr durur: yerli sahibkarlığın inkişafını stimullaşdırmaq və tənzimləmək, cəmiyyət üçün iqtisadi motivasiya yaratmaq, yeni texnologiyaların inkişafını və ya onların idxalını stimullaşdırmaq. Eyni zamanda, 2019-cu ildə tətbiq edilən 10%-lik idxal imtiyazı açıq şəkildə kifayət deyil. İqtisadi artımı təmin etmək üçün idxal olunan Yaponiya və Koreya Respublikasından nümunə götürə bilərsiniz. Dövlət iqtisadiyyatın prioritet sahələrini müəyyənləşdirib islahatlara onlardan başlamalı, onlara maliyyə yardımı

göstərməli və bununla da özəl investərləri stimullaşdırmalıdır. Çin bu gün belə investisiya siyasətinə sadıqdır (Филлипенко А.С. 2013).

Dövlətimizin dünya iqtisadiyyatının qlobal liderlərindən birinə çevrilməsi, yüksək sənayeləşmiş ölkələrin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinə çıxması strateji məqsəd elan edildi. 2020-ci ilə qədər, bu konsepsiyaya görə, Rusiya: iqtisadi gücə - ümumi daxili məhsul istehsalına görə dünyanın ilk altı aparıcı ölkəsinə daxil olmalıdır; əhalinin rifah səviyyəsini dünyanın inkişaf etmiş ölkələri səviyyəsinə qədər təmin etmək; ölkənin qlobal iqtisadiyyatda ixtisaslaşmasını təmin edən elmi, texnoloji və maliyyə liderliyinə nail olmaq.

2.2. Vətən müharibəsi dövründə iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsində yaranan hüquqi problemlər və onların həlli yolları

Sənəddə əsasən, iqtisadi reallıqlar eyni zamanda inkişaf prediodlarında qarşıya qoyulan məqsədlər ölkənin inkişafının, sosial-iqtisadi inkişafın əsas istiqamətlərinin və onlara uyğun milli prioritetlərin müəyyənləşdirilməsini tələb edir.

Beləliklə, yeni strateji dövrdə qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmaq üçün müvafiq siyasət və islahatlar çərçivəsinin formalaşdırılması təsdiq edilməsi zəruridir. O cümlədən, dövlət başçısı tərəfindən təsdiq edilmiş sənəddə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının beş milli prioriteti müəyyən edilib ki, onlar növbəti onillikdə həyata keçirilməlidir.

- davamlı rəqabət iqtisadiyyatı;
- inklüziv, dinamik və həmçinin sosial ədalətə əsaslanan bir cəmiyyət;
- rəqabət qabiliyyətli insan kapitalı;
- işğaldan azad olunmuş ərazilərə qayıdış;
- yaşıl inkişaf ölkəsi.

Bununla bağlı Nazirlər Kabinetinə tapşırılır:

- bu sərəncamla təsdiq edilmiş Milli Prioritetlərə uyğun formada doqquz ay ərzində hazırlayıb cənab Prezidentinə təqdim olunsun;

- illər üzrə sosial-iqtisadi təkmilləşmə Strategiyası yaradarkən aşağıdakılar ilə təmin olunsunlar:

- aparıcı beynəlxalq təşkilatlar eyni zamanda konsaltinq şirkətləri ilə səmərəli əməkdaşlıq;

- müvafiq elmi təşkilatların, dövlət orqanlarının və vətəndaş cəmiyyətinin cəlb olunması.

- Milli Prioritetlərin reallaşması istiqamətində görülən işlər haqqında ildə bir dəfə Prezidentinə məlumat vermək.

Milli prioritetlərdən yaranan vəzifələrin həyata keçirilməsi üçün müvafiq dövlət orqanları zəruri tədbirlər görməlidir.

Qloballaşma şəraitində son 18 ildə Azərbaycanda sistemli və məqsədyönlü sosial-iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi milli iqtisadiyyatın güclənməsini və müasirləşməsini təmin edib. Eyni zamanda, sosial-iqtisadi infrastrukturun geniş şəbəkəsi yaradılıb və müsbət demoqrafik artım şəraitində yoxsulluğun və işsizliyin səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə azalıb. 1995-2021-ci illər üzrə Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə, ölkə iqtisadiyyatına 280 milyard dollardan çox investisiya qoyulmuşdur ki, bunun da yarısından çoxu xaricidir

Yeni neft-qaz strategiyasının uğurla həyata keçirilməsi, neft və qaz ixracının dinamik artımı Azərbaycana təkcə Avropada deyil, həm də dünyada enerji təhlükəsizliyində etibarlı tərəfdaşlardan birinə çevrilməyə imkan verib. Sevindirici haldır ki, BMT-nin 2021-Dayanıqlı İnkişaf hesabatında Azərbaycan 193 iştirakçı ölkə arasında 55-ci yerdə qərarlaşıb. Bu illər ərzində Azərbaycan xarici ticarətdə müsbət saldo saxlayıb. Hazırda ölkənin valyuta ehtiyatı 53 milyard dollar təşkil edir ki, bu da ölkənin iqtisadi və siyasi müstəqilliyini təmin etdi. Bütün bu nailiyyətlər Qarabağ müharibəsində tarixi qələbəyə çevrildi və bu qələbə torpaqlarımızın 30 illik işğaldan azad edilməsi və ərazi bütövlüyünün bərpası ilə yekunlaşdı. Eyni zamanda, 2020-ci ildə iqtisadiyyatda azalma 4,3% təşkil edib, Ermənistanla müharibə ilə əlaqədar müdafiə xərclərinin artırılması və COVID-19 ilə əlaqədar səhiyyə xərclərinin artırılması zərurəti ilə əlaqədar büdcə müəyyən təzyiq altında olub. İl ərzində dünya bazarlarında neftin qiymətinin aşağı olması səbəbindən ixrac gəlirləri nəzərəcərpacaq dərəcədə azalıb. Eyni zamanda, COVID-in nə vaxt azalacağı və vəziyyətin sabitləşəcəyi ilə bağlı tam qeyri-müəyyənlik var idi. Respublika Dövlət

Statistika Komitəsinin məlumatına görə, 2015-2020-ci illərdə fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələrinin sayı əsasən özəl müəssisələrin hesabına 131,2 faiz artıb. Bu dövrdə birgə müəssisələrin sayı 153,3%, xarici müəssisələrin sayı isə 158,1% artıb. Ümumilikdə, 2020-ci ildə fəaliyyət göstərən bütün müəssisələrin 83,6%-i qeyri-dövlət sektorunun payına düşürsə, 2015-ci ildə bu pay 77,7%-dir (Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi).

- 2020-ci ildə bizim otuz ilə yaxındır gözlədiyimiz hadisə baş verdi - Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş ərazilərin azad edilməsi, Torpaqların qaytarılması iqtisadiyyatımıza necə təsir edəcək?

- Ərazilərin azad edilməsi iqtisadiyyatın inkişafı üçün stimula çevrilib və artıq 2021-ci ilin büdcə layihəsinə əsasən 2 milyard manatdan çox əsaslı vəsait qoyuluşu nəzərdə tutulub. Düşünürəm ki, gələn il bu rəqəmlər yuxarıya doğru dəyişəcək. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu, yalnız dövlət investisiyasıdır, həm də özəl investisiyalar olacaq. İqtisadiyyat investisiyasız inkişaf edə bilməz, mədəni-tarixi abidələrin, infrastrukturun bərpası istiqamətində irimiqyaslı investisiya layihələrinin həyata keçirilməsi bütövlükdə iqtisadiyyatın həcmnin saxlanmasına kömək edəcək sahələrdir.

Gələn ildən ölkəmizi nə gözləyə bilər?

- 2021-ci ildə tənəzzülün bitəcəyinə və iqtisadi artıma keçəcəyimizə arxalana bilərik. Gələn il Azərbaycan iqtisadiyyatının daha fırvan pozitiv formatda inkişaf perspektivləri var, lakin bununla yanaşı, mövcud problemlər də göz ardı edilməməlidir və onların bəziləri ikili istiqamətə malikdir. Birincisi, bu, xarici iqtisadi şokdur, onun riski çox yüksəkdir, çünki dünya iqtisadiyyatı aşağı düşür.

Dünya iqtisadiyyatının mərkəzi periferiyadan vəsait cəlb edir, bizim regionda da kapital axını müşahidə olunur. Bu valyuta bazarında müşahidə olunan həyəcan təsadüfi deyildi və Azərbaycanın tədiyyə balansına nəzər salsaq görürük ki, məhdudiyətlər şəraitində belə bizdən xeyli kapital axını var.

- İndi 2021-ci ildə manatın mümkün devalvasiyası ilə bağlı çox danışılır. Bunun nə dərəcədə ehtimalı var?

- Əgər adekvat makroiqtisadi siyasət olarsa, o zaman yaxın gələcəkdə milli valyutanın sabitliyinə heç nə təhlükə yaratmır. Qızıl-valyuta ehtiyatlarımız ölkədəki pul bazasından dəfələrlə çoxdur və bu şəraitdə devalvasiyaya gətirib çıxaracaq belə qeyri-adekvat siyasət yürütmək çətinidir. Ağlabatan yanaşma ilə, xüsusən də pul siyasəti sahəsində qısa müddətdə devalvasiyanın qarşısını almaq olar.

Azərbaycan təbii ki, devalvasiyadan qaçmağa çalışmalıdır, çünki milli valyutanın sabitliyi, xüsusən də idxaldan asılılıq şəraitində kritikdir. Bununla belə, digər tərəfdən, qeyri-neft sektorunda əsas xarici ticarət tərəfdaşlarımız olan Rusiya, Türkiyə, Gürcüstan, İran ciddi devalvasiya prosesləri keçirir və onların valyutalarını devalvasiya etdiyi şəraitdə əmtəə istehsalçımızdır.

- Belə şəraitdə hansı addımlar atılmalıdır?

- Vəziyyətdən yeganə çıxış yolu ölkə daxilində investisiyaların üstələnməsi, idxalı əvəzləmə siyasətinin həyata keçirilməsi ola bilər, idxaldan, ilk növbədə istehlak mallarından asılılığı mümkün qədər azaltmaq lazımdır. Hətta Made in Azerbaijan brendi ilə istehsal etdiyimiz malların əhəmiyyətli hissəsi xaricdən gətirilir - bu həm qablaşdırma, həm də istehsalda istifadə olunan müvafiq komponentlərdir.

Ümumiyyətlə, gələn il, mənim proqnozlarıma görə, çox çətin olacaq, lakin Azərbaycanın bütün çoxalma amilləri üçün potensialı olduğu üçün artıma doğru getmək imkanı var. Bizim əmək resurslarımız və əlverişli demoqrafik vəziyyətimiz var. Çoxalmanın növbəti komponenti təbii ehtiyatlardır. Biz təbii ehtiyatlarımızın 80%-ni xammal şəklində ixrac edirik ki, bu da o deməkdir ki, bizim daxili emal üçün böyük potensialımız var. Digər amil kapitaldır.

Bu gün istehsal güclərinin istifadəsi 50 faiz civarındadır ki, bu da o deməkdir ki, biz mövcud istehsal müəssisələrində istehsalı 2 dəfə artırmaqla bilərik. Üstəlik, ölkənin intellektual potensialı iqtisadiyyatın yükünü artırmağa, istehsalı artırmağa imkan verir. İqtisadi artıma heç bir obyektiv məhdudiyyət yoxdur.

Bunu etmək lazımdır ki, 2021-ci ildə biz müsbət stimulyat, iqtisadiyyatda müsbət dönüş əldə edə bilərik ki, o, dayanıqlı və üstələyən iqtisadi artıma keçsin. Dövlət başçısı

İlham Əliyev qarşıya qlobal iqtisadi artım templərini üstələmək vəzifəsini qoyub, lakin bu, müvafiq makroiqtisadi idarəetmə siyasətini tələb edir.

Artan iqtisadi güc Cənubi Qafqazın Azərbaycana və ona bitişik regionların iqtisadiyyatını dəyişə biləcək böyük layihələrin təşəbbüskarına çevrilməyə imkan verib. Region iqtisadiyyatının lokomotivi kimi ölkə dünyanın enerji təhlükəsizliyində etibarlı tərəfdaşlardan birinə çevrilib. Ölkədə iqtisadi rolunu artırmış, onun xarici təsirlərə qarşı müqaviməti və müstəqil dövlət olaraq suverenliyinin bərpası üçün möhkəm zəmin formalaşdırmışdır.

Əldə olunan iqtisadi üstünlük, illər ərzində formalaşmış sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi baza ölkənin hərbi qüdrətini inkişaf etdirib. Bu nailiyyətlər tarixi qələbəyə çevrilmiş, ərazi bütövlüyünün bərpası kimi taclanmışdır. İmzalanmış tarixi Bəyannamə nəticəsində ölkənin suverenliyinin təmin edilməsi mövcud iqtisadi potensialından ölkənin rifahı naminə tam istifadə edilməsinə imkanlar yaradır. Davamlı islahatlar nəticəsində qazanılan qələbələr yeni imkanlara çevriləcəkdir. Öncəki illərdə aparılan islahatlar sayəsində ölkənin potensialı yüksəlmiş, xarici təsirlərə davamlılığı yaxşılaşmışdır.

Azərbaycan Avtomobil Yolları Dövlət Agentliyi Qarabağda müharibədən sonra Bakının nəzarətinə keçən və ümumi uzunluğu 500 kilometrə yaxın olan yolların ərazilərində tikilən yolların xəritəsini təqdim edib. 2020-ci ilin payızında Qarabağda gedən müharibədən sonra Bakının nəzarətinə keçən Azərbaycanın Füzuli şəhərinin hava limanına sentyabrın 5-də Qarabağ adlı ən böyük səmnişin təyyarəsi Airbus A240-500 eniş edib. , respublikanın paytaxtından sınaq uçuşu həyata keçirir. Füzuli hava limanında “Silk Way” aviaşirkətinə məxsus olan böyük yük təyyarələrindən sayılan “Boeing” eniş edib.

2022-ci ildə Azərbaycanda çox iş olacaq. Bütün ölkənin qoşulduğu ən mühüm iş isə Qarabağın dirçəldilməsi, şəhərlərin, kəndlərin, yolların, nəqliyyat və sənaye infrastrukturunun bərpası və yenidən qurulmasıdır. Prezident İlham Əliyev 2020-ci il yanvarın 14-də Əhmədbəyli-Füzuli-Şuşa avtomobil yolunun 27-ci kilometrliyində Füzuli-Şuşa yolunun təməlqoyma mərasimində iştirak edib. Həmin gün dövlət başçısı Şuşaya səfər edib. “Böyük qayıdış başlayır, bütün işlər başladı.

Şuşaya yeni yolun çəkilməsi strateji məsələdir. Sovet dövründə bu şəhərə gedən yollar əsasən elə qurulmuşdu ki, sanki keçmiş muxtar vilayətin ermənilər yaşayan hissəsi ilə bağlı idi. Hazırda Laçın dəhlizindən və Xankəndidən keçən yollar mövcud olmaqda davam edir, lakin indiyə qədər biz onlardan sülhməramlıların müşayiəti ilə istifadə edirik, halbuki Şuşanın dirçəldilməsi istiqamətində aparılan işlər aktiv və sərbəst nəqliyyat əlaqəsi tələb edir. Baxmayaraq ki, Azərbaycan tərəfi burada da özünü məhdudlaşdırmır - tikinti materialları və digər yüklər daşıyan karvanlar, hətta hərbi karvanlar bütün mövcud yollardan istifadə edərək yerli erməniləri hiddətləndirirlər.

Dövlət Avtomobil Yolları Agentliyindən verilən məlumata görə, yeni yolun uzunluğu 101,5 kilometr, eni 37,7 metr olacaq. Magistral yolun əsas hissəsi dörd zolaqdan ibarət olacaq. Layihədə hər bir istiqamətdə əlavə enli hissə olan bir ehtiyat zolağın tikintisi də nəzərdə tutulub. Yəni ehtiyat zolaqlarla birlikdə yol altı zolaqlı olacaq. Layihəyə əsasən, yeni avtomobil yolu Əhmədbəyli kəndindən başlayır. Yeni yol Füzuli hava limanı ilə birləşdiriləcək, oradan İsa Bulaqına yeni qolun çəkilməsi planlaşdırılır. Həm də Topxana meşə sahəsinə bitişikdir.

Şuşaya gedən yolun tikintisini qısa müddətdə başa çatdırmaq üçün layihə şərti olaraq 5 hissəyə bölünüb. Birinci mərhələdə Füzuli-Şuşa marşrutu üzrə nəqliyyatın rahat və təhlükəsiz hərəkətini təmin etmək məqsədilə ikizolaqlı yeni çınqıllı xidmət yolu artıq istifadəyə verilib. Bu ilin sonu - gələn ilin əvvəlində yolun tam istifadəyə verilməsi planlaşdırılır. Layihənin icrasında azərbaycanlı mütəxəssislərlə yanaşı, çətin relyefli ərazilərdə yolların tikintisi sahəsində təcrübəsi olan Kolin İnşaatda daxil olmaqla bir qrup türk şirkətləri iştirak edir. Layihənin özəlliyi ondan ibarətdir ki, çətin relyefli ərazilərdə dolama yolların əvəzinə körpü və tunellərin tikintisi nəzərdə tutulur. Qeyd edək ki, tikilməkdə olan Əhmədbəyli-Füzuli-Şuşa yeni avtomobil yolu sayəsində Bakıdan respublikanın mədəniyyət paytaxtına olan məsafə xeyli qısalacaq və təxminən 345 kilometr olacaq.

Qarabağda digər mühüm yol layihəsi gələcəkdə Laçın rayonuna qədər uzadılması planlaşdırılan Toğanalı-Kəlbəcər yoludur. Çətin relyef və yüksəklik

şəraiti ilə əlaqədar burada bir neçə tunel tikiləcək. Horadiz-Zəngilan-Qubadlı-Laçın avtomobil yolunun layihəsində hazırlıq işləri aparılır.

Bu günlərdə məlum olub ki, Göygöl rayonunun Toğanalı kəndində Kəlbəcər yolunun tikintisinə başlanılıb. İstisuya, Kəlbəcərdən Laçına qədər yol çəkiləcək. İşgaldan azad edilmiş torpaqların yol infrastrukturunun yaradılmasında mühüm məqam hava limanlarının tikintisi olacaq. Füzulidəki hava limanı hazırda xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, ona görə də dövlətimizin başçısının göstərişi ilə burada işlər sürətləndirilmiş iş rejimində aparılacaq ki, bu ilin sonuna kimi hava limanının binası olmasa, uçuş-enmə zolağı tikilsin. 2800 metr uçuş-enmə zolağı olan hava limanı beynəlxalq standartlara cavab verən infrastrukturla təchiz olunacaq. Təyyarələrin qəbulu və onların yola salınması üçün şərait yaradılacaqdır. Hava limanının təhvil verilməsindən dərhal sonra bəzi qonşu dövlətlərlə əlaqənin təşkil ediləcəyi gözlənilir. Bundan sonra Şuşaya çatmaq istəyən əcnəbilər Füzuliyə enərək yeni müasir marşrutla bu qədim şəhərə gedə biləcəklər.

Eyni zamanda Kəlbəcər və ya Laçında hava limanının tikintisi üçün münasib yer axtarışı aparılır. Qarabağda iki müasir aeroportun meydana çıxması işgaldan azad edilmiş ərazilərin dirçəldilməsi layihələrinin həyata keçirilməsini xeyli asanlaşdıracaq.

Qeyd edək ki, Azərbaycanın artıq hava limanlarının tikintisi sahəsində böyük təcrübəsi var. Hazırda ölkədə beynəlxalq statusa malik 6 hava limanı var. Bakıda Beynəlxalq Aeroportu ilə bərabər, Naxçıvan, Qəbələ, Gəncə, Lənkəran və Zaqatalada da müasir limanlar tikilib. Bundan əlavə, respublikanın tamamilə bütün beynəlxalq hava limanları ICAO-nun üçüncü kateqoriyasına qədər kateqoriyalara malikdir və ən müasir avadanlıqla təchiz edilmişdir. Hava nəqliyyatının səmərəliliyinə görə isə ölkə dünyada 12-ci yerdədir.

Həmçinin Qarabağın dəmir yolu şəbəkəsinin bərpası nəzərdə tutulur. Bu iş magistral çəkməkdən daha çox vaxt tələb edir, lakin bunun həyata keçiriləcəyinə şübhə yoxdur. Yeni dəmir yolu Horadizdən Füzuliyə, oradan isə Şuşaya qədər uzanacaq. Layihə bu il başlayacaq. İşgal illərində ermənilər tərəfindən tamamilə dağıdılan Horadiz-Ağbənd-Ermənistanla sərhəd xəttinin yenidən qurulması nəzərdə

tutulur. Bu yol Zəngilan rayonundan Naxçıvana dəmir yolu layihəsinin həyata keçirilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Ötən ilin noyabrında sülh bağlandıqdan sonra Prezident İlham Əliyev Bərdə-Ağdam xəttinin layihələndirilməsi və onun tikintisi ilə əlaqəli tədbirlər barədə sərəncam imzalayıb. Sənədə əsasən, işğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpası və sosial-iqtisadi təkmilləşmənin təmin olunması məqsədi ilə Azərbaycan Dəmir Yollarının dövlət büdcəsindən Bərdə Ağdam dəmir yolunun layihələndirilməsi eyni zamanda onun tikintisinə beş milyon manat vəsait ayrılıb.

Yanvarın 11-də Moskvada imzalanmış üçtərəfli bəyanat fonunda Qarabağda nəqliyyat kommunikasiyalarının bərpası və yeni yaradılmasına üstünlük veriləcək. Bu kommunikasiyalar nəinki Qarabağın Azərbaycanın nəqliyyat şəbəkəsinə inteqrasiyasında böyük rol oynayacaq, həm də gələcəkdə regional şəbəkəyə qoşulacaq. Bu həm avtomobil yollarına, həm də dəmir yollarına aiddir. Azərbaycanın böyük planları var. Uzun müddət davam edən münaqişə başa çatıb, regionun erməni işğalının yaratdığı böhrandan çıxmasının vaxtı çatıb. Azərbaycan ən zəngin, iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş, layihələri birləşdirən təşəbbüskar və yaradıcı ölkə kimi əsas işi öz üzərinə götürür. Artıq bərpa işlərinə başlanılıb və bu, Azərbaycan rəhbərliyinin sözünün əməldən uzaqlaşmamasının bir daha sübutudur.

Dövlət qulluğu sisteminin qurulması və təkmilləşdirilməsi prosesi xüsusilə 2003-cü ildən inkişaf etmişdir. Prezident İlham Əliyev dövlət idarəçiliyi sisteminin təşkili və idarə edilməsi üzrə yeni texnologiyalar işləyib hazırladı ki, bu da beynəlxalq təşkilatların qiymətləndirməsinə görə, ölkəni iqtisadi, sosial və humanitar inkişaf, ölkənin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün maddi və insan resurslarından ən səmərəli istifadəyə görə dünya liderinə çevirdi. Prezident İlham Əliyev tərəfindən hazırlanıb tətbiq edilən dövlət idarəçiliyinin innovativ sistem və texnologiyalarının yüksək səmərəliliyi parlaq Vətən Müharibəsi illərində də özünü göstərdi, o zaman 2020-ci ilin payızında 44 gün ərzində Azərbaycanın Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş əraziləri azad edilmiş və bununla da BMT Təhlükəsizlik Şurasının Azərbaycan ərazilərinin qeyd-şərtsiz və qeyd-şərtsiz azad edilməsini tələb edən qətnamələri yerinə yetirilmişdir. Bu parlaq qələbələr həm də ölkənin

təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sahəsində dövlət idarəçiliyinin innovativ texnologiyalarının tətbiqinin nəticəsi idi. Dünya kütləvi informasiya vasitələrinin qiymətləndirmələrinə görə, Azərbaycan Respublikası ölkənin ərazi bütövlüyünü bərpa edərkən XXI əsrin hərbi texnologiyalarını nümayiş etdirib. Bu təcrübə hazırda bir çox ölkələrin, o cümlədən hərbi sahədə dünya lideri kimi tanınan dövlətlərin ekspertləri və hərbi təşkilatları tərəfindən öyrənilir. Prezident İlham Əliyev tərəfindən hazırlanmış milli təhlükəsizlik strategiyasının özəlliyi ondan ibarət idi ki, hərbi quruculuq diplomatik səylər və ölkənin ərazi bütövlüyünün bərpası prosesinə informasiya dəstəyi ilə paralel aparılırdı. BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələrinin həyata keçirilməsinin metodun həm diplomatik, həm də informasiya dəstəyi şəxsən Prezident İlham Əliyev tərəfindən həyata keçirilib. Onun bacarıqlı diplomat və parlaq ziyalı kimi istedadı diplomatik və informasiya sahəsində qələbəni təmin etmiş, hazırda ölkənin və bütövlükdə regionun davamlı inklüziv inkişafı üçün yeni şərait yaratmışdır.

Prezident İlham Əliyevin həyata keçirdiyi dövlət idarəçiliyi strategiyası insanların potensialının inkişaf etdirilməsi ilə bu potensialın sonradan iqtisadiyyatda insan kapitalına çevrilməsinə əsaslanır. İlk dəfə 2003-cü ildə Cenevrədə dünyanın 175 ölkəsinin nümayəndələrinin iştirakı ilə keçirilən Ümumdünya Sammitində Prezident İlham Əliyev tərəfindən irəli sürülən bu konsepsiya iqtisadiyyatda əldə olunan nailiyyətlərin insan inkişafı sahəsində uğurlara çevrilməsini nəzərdə tuturdu. Bu strategiya ardıcıl olaraq həyata keçirilir. İqtisadi sahədə uğurlu fəaliyyət elmin, təhsilin, mədəniyyətin, idmanın, səhiyyənin inkişafı ilə ölkədə müasir rəqabətqabiliyyətli kadr potensialının formalaşdırılmasına imkan yaradıb. Bu proqramın həyata keçirilməsində insanların potensialının qurulması prosesini inklüziv hala gətirən, əlilliyi olan şəxslərin də təhsillə əhatə olunmasını bacaran ölkənin vitse-prezidenti Mehriban Əliyevanın önəmli rolu var. Eyni zamanda, Fond ümummilli problemlərin həllində, o cümlədən könüllüləri cəlb etməklə geniş əhalinin iştirakını artırmaq siyasətini həyata keçirməyə başladı. Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, ölkənin Birinci vitse-prezidenti institutunun formalaşması, bu vəzifədə Mehriban xanım Əliyevanın fəaliyyəti ən yüksək səviyyəyə çatmağa qadir

olan yeni yüksək ixtisaslı menecerlər nəslinin hazırlanmasında mühüm həlqələrə çevrilmişdir. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası və abadlaşdırılması istiqamətində görülən işlər, Şuşa şəhərində dövlət müşavirələrinin çox yüksək səviyyədə təşkili və keçirilməsi, müxtəlif mədəni-maarifləndirmə və bərpa tədbirlərinin keçirilməsi Heydər Əliyevin dövlət siyasətinin səmərəliliyinin mühüm göstəricisidir.

Bu, dövlətin inkişafı proseslərinin idarə olunmasında sinergik texnologiyalardan istifadə nümunələrindən biridir. İlk dəfə Prezident İlham Əliyev tərəfindən hazırlanmış dövlətin inkişafı proseslərinin idarə edilməsinə dair bu innovativ texnologiyalar tamamlayıcı və kompensasiyaedici üsullarla birlikdə dövlət orqanlarının, vətəndaş cəmiyyətinin, ilk növbədə Heydər Əliyev Fondunun, könüllülər hərəkatının və özəl biznesin birgə fəaliyyəti ilə yüksək səmərəliliyi təmin edir.

Qeyd edək ki, ilk dəfə Prezident İlham Əliyev tərəfindən hazırlanıb tətbiq edilən yeni texnologiyaların dövlət idarəçiliyinə uğurla tətbiqi təkcə dövlət inkişafının idarə edilməsi sahəsində yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin olmasını tələb etmir. Eyni zamanda, ölkədə davamlı inkişaf və inklüziv cəmiyyətin formalaşması sahəsində bu yeni vəzifə və texnologiyaları qəbul etməyə və həyata keçirməyə hazır olan mühit formalaşmalıdır. Prezident İlham Əliyevin 2021-ci il fevralın 2-də qəbul etdiyi qərarlara uyğun olaraq, bu sahələr 2030-cu ilə qədər ən mühüm prioritetlər kimi müəyyən edilib. Bu məqsədlərə nail olmaq üçün Prezident Administrasiyasının qərarlarına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası həm dövlət qulluğu kadrlarının hazırlanması və yenidən hazırlanmasını, həm də innovativ inkişaf mühitinin formalaşdırılmasını həyata keçirir.

2.3. İkinci Qarabağ müharibəsində Qərb yanaşmasının təhlili

Müasir mərhələdə kapitalın hərəkəti beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin daha tipik tərəfinə çevrilmişdir. Malların ixracını daha da tamamlayan kapital ixracı beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində həlledici rolun sahibinə çevrilmişdir. Bu hallarda malların ixracı inhisarına son qoyulur. Kapitalın beynəlxalq hərəkəti ilə bağlı bir çox nəzəriyyələr mövcuddur. Onlardan biri beynəlxalq ticarətin klassik nəzəriyyəsinə əsaslanan kapitalın beynəlxalq hərəkətinin neoklassik nəzəriyyəsidir. Firma hər mərhələdə kapital qoyuluşunu və istehsal əməliyyatlarını elə koordinasiya edə bilir ki, sinxronizasiya hesabına böyük miqdarda istehsal xərclərinə qənaət edə bilsin. Mükəmməl idarəetmə sistemini tətbiq etməklə və aktiv reklamı təşkil etməklə şirkət həm də böyük fayda əldə edə bilər. Bu üstünlükləri ilə bu firma xaricdə öz ölkəsindən daha çox qazanc əldə edə bilər. Onların qazancı yerli firmaların mənfəətini bir neçə dəfə artırmalıdır. Əks halda, beynəlxalq kapital bazarı mənfəət üçün adi kapitalın bir ölkədən digərinə adi köçürmələrindən ibarət olardı. Beləliklə, yuxarıda deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, birbaşa xarici investisiyalarda əsas rol rəqabət şəraiti deyil, firmaların xüsusi üstünlükləri oynayır. Və bu, tədqiqatçıları investisiya ilə bazara nəzarət arasında birbaşa əlaqənin olduğunu qəbul etməyə məcbur etdi. Qeyd edək ki, bu sahədə iki baxış var (Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sahələri üzrə strateji yol xəritəsi, Bakı, 2016):

1. Rəqabəti boğmaq və bazara nəzarəti ələ keçirmək üçün xarici investisiyalar qoyulur. Əslində müxtəlif bazarlarda belə hadisələr baş verir. Məsələn, rəqiblərindən qorxan firma xaricdə filial açır. Çünki eyni filialı öz rəqibi açmağa bilər. Belə investisiyalara müdafiə investisiyaları da deyilir.

2. Bu üstünlüklər firmaya yalnız istehsal amilləri sahəsində monopoliya hüququ verir. Bu üstünlüklər həmişə bazara nəzarəti ələ almağa imkan yaratmır. Firmanın önəmli üstünlükləri daxili bazarda istehsal müəssisələrinin yaradılmasını məcbur edir, eyni zamanda birbaşa xarici investisiyaları təşviq edir. Üstünlüklərinin yaratdığı potensial faydaları əldə etmək üçün firma tez-tez nəzarəti və mülkiyyət hüququnu saxlamağa çalışır. Əgər kiminləsə mülkiyyət və nəzarəti bölüşməli olursan, o zaman üstünlüklərini itirə bilər. Xarici investisiyalar dünya

iqtisadiyyatının beynəlmilləşməsində və bir ölkənin iqtisadiyyatında çox mühüm rol oynayır. Bir neçə onilliklər ərzində birbaşa xarici sərmayələr beynəlxalq ticarətlə müqayisədə daha yüksək sürətlə artmaqdadır. Əsas investorlar - transmilli korporasiyalar dünya iqtisadiyyatının beynəlmilləşməsi prosesində mərkəzi yer tutur, onlar ayrı-ayrı dövlətlər arasında iqtisadi qarşılıqlı asılılığın möhkəmləndirilməsinin əsas mexanizmidir. Kapitalın əsas ixracatçıları əvvəlki kimi ABŞ, İtaliya, Böyük Britaniya, Yaponiya, Almaniya və Fransadır. Eyni zamanda, onlar digər dövlətlərin dünya investorları (təxminən 270 milyard dollar sərmayə qoyur) və xarici investisiyaların əsas alıcıları (təxminən 203 milyard dollar) kimi çıxış edirlər. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, hər il güclənən Qərbi Avropa maliyyə böhranının təsiri nəticəsində bu tendensiya get-gedə zəifləyir. Ümumiyyətlə, birbaşa xarici investisiyalar dünya iqtisadiyyatında baş verən qloballaşmanın əsas hərəkətverici qüvvəsi kimi çıxış edir. Ölkədə indiki mərhələdə iqtisadiyyatın təkmilləşməsində xarici investisiyaların rolu çox böyükdür. (Strateji yol xəritəsi, Bakı, 2016):

1. Investisiya resurslarının daxili bazarı çox zəif inkişaf etmişdir. Buraya dövlət vəsaitləri, dövlətlərarası müqavilələr üzrə kredit xəttinin vəsaitləri, Azərbaycanın kommertiya banklarının vəsaitləri daxildir. İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin verdiyi məlumatlarına əsasən görürük ki, xarici kapitalda belə bir bazarın potensialına ehtiyac təqribən 20-25 milyard dollara bərabərdir ki, bunun da Azərbaycan iqtisadiyyatına real investisiyalarıdır;

2. Xarici investisiyaların yüksək səviyyəsi. 927,0 milyon ölkə iqtisadiyyatına xarici investisiya yatırılmışdır ki, öz növbəsində bu 70,6% ümumi investisiyanın təşkil edir;

3. Investisiya idxalının ixracdan artıq olması ilk növbədə inflyasiya, iqtisadi böhran, ölkədə qeyri-sabitliklə bağlı davam edən dalğalanmalarla bağlıdır.

Azərbaycan Respublikasında aşağıdakılar xarici investorlar ola bilərlər:

- xarici hüquqi şəxslər;

- xarici vətəndaşlara, vətəndaşlığı olmayan şəxslərə və xaricdə daimi yaşayan Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına: vətəndaşı olduqları ölkədə iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olmaq üçün qeydiyyatda olmaq şərti ilə;

- xarici ölkələr;
- beynəlxalq təşkilatlar.

Xarici investorların mənfəət qazanmaq məqsədi ilə sahibkarlıq fəaliyyəti və digər növ fəaliyyət obyektlərinə qoyulmuş əmlak və bütün növ mülkiyyət hüquqları, o cümlədən əqli fəaliyyətin nəticələrinə hüquq və qanunla bağlı olmayan digər hüquqlar. Beləliklə, xarici investorların Azərbaycan Respublikasının ərazisində investisiya fəaliyyətini aşağıdakı formalarda həyata keçirmək hüququ vardır:

1. ölkə vətəndaşları ilə birgə yaradılmış müəssisə və təşkilatlarda səhmdar iştirak;
2. Müəssisələrin, əmlak komplekslərinin, binaların istiqrazlarının və digər qiymətli kağızlarının alınması;
3. Torpaqdan və digər təbii sərvətlərdən istifadə hüququnun, habelə digər mülkiyyət hüquqlarının əldə edilməsi;
4. Xarici investisiya depozitlərinin digər formalarına aid edilən Azərbaycan Respublikasının hüquqi şəxsləri və vətəndaşları ilə müqavilənin bağlanması.

Azərbaycanda iqtisadi rayonların yeni bölgüsü iqtisadi tərəqqiyə, daha səmərəli investisiya siyasətinə və çevik regional idarəetməyə töhfə verir. Onların yaradılması 44 günlük müharibə zamanı işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası və inkişafı üçün təkan olacaq. Bu addımı işğaldan azad edilmiş ərazilərin çiçəklənməsi üçün vahid plan kimi qiymətləndirmək olar. Bu, işğaldan azad edilmiş ərazilərin Azərbaycan iqtisadiyyatına reintegrasiyası baxımından da vacibdir, çünki iqtisadi rayonların inkişafının planlaşdırılması, idarəetmənin səmərəliliyinin təmin edilməsi və strukturuna yenidən baxılması işinin səmərəliliyinin artırılmasını tələb edir.

Şübhəsiz ki, bərpadan sonra işğaldan azad edilmiş ərazilərdə iqtisadi imkanların reallaşması Azərbaycanın iqtisadi vəziyyətinə ciddi təsir göstərəcək. İşğal nəticəsində Qarabağda 7 minə yaxın müəssisə bağlanıb. Gəlirlərin 24%-ni taxılçılıqdan, 41%-ni şərabçılıqdan, 46%-ni kartofdan, 18%-ni ət məhsullarından,

34%-ni süd məhsullarından təmin ediblər. Əvvəllər işğal olunmuş ərazilərdə qızıl, mis, civə, xromit, qurğuşun, sink kimi müxtəlif zəngin faydalı qazıntı yataqları mövcuddur. İşğal illərində Ermənistan tərəfindən qeyri-qanuni istismara məruz qalıblar. İstehsal güclərinin bərpası iqtisadi sahələrin, xüsusilə də kənd təsərrüfatının inkişafına mühüm töhfə verəcək. İlk hesablamalara görə, yaxın illərdə yalnız yeni yaradılmış Şərqi Zəngəzur rayonu sənaye, kənd təsərrüfatı, heyvandarlıq və turizm kimi sahələri stimullaşdırmaq üçün yaxşı imkanlara malik olduğundan Azərbaycan iqtisadiyyatında 4 faizlik artım əldə edə biləcək. İşğal zamanı rayonun Azərbaycanın ümumi ÜDM-də xüsusi çəkisi 0,1%-ə qədər azalsa da, yaxın gələcəkdə Cəbrayıl, Kəlbəcər, Qubadlı, Laçın və Zəngilan rayonlarında kənd təsərrüfatı və kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının reallaşdırılması mümkün olacaq. 1,76 milyard dollarlıq sənaye məhsulları istehsal edib (<https://static.president.az/pdf/38542.pdf>).

İşğaldan azad edilmiş ərazilər də əhəmiyyətli dərəcədə bərpa olunan enerji potensialına malikdir, xüsusən də hidroenergetika. Təxminən 2,56 milyard kub metr su və ya Azərbaycanın yerli su ehtiyatlarının 25%-i Qarabağda hasil olunur ki, bu da su elektrik stansiyalarının (SES) yaradılmasına imkanlar yaradır. 44 günlük müharibə zamanı Azərbaycan erməni qəsbkarları tərəfindən amansızcasına istismar edilən, sonra isə dağıdılan su elektrik stansiyalarına nəzarəti ələ keçirdi. Bu elektrik stansiyalarının bir çoxunda bərpa işləri aparılıb, digərlərində isə bərpa işləri aparılır. Qarabağ günəş və külək enerjisi sənayesində də mühüm potensiala malikdir. Beynəlxalq Bərpa Olunan Enerji Agentliyinin ilkin hesablamalarına görə, azad edilmiş ərazilər 4000 meqavatdan çox günəş enerjisi və 500 meqavatta qədər külək enerjisi potensialına malikdir. Kəlbəcər və Laçın rayonları külək enerjisi üçün böyük potensiala malikdir, Zəngilan, Cəbrayıl və Füzuli rayonları isə günəş enerjisi potensialı ilə zəngindir (<https://static.president.az/pdf/38542.pdf>).

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin iqtisadi potensialını reallaşdırmaq üçün həm də dayanıqlı nəqliyyat infrastrukturuna malik olmaq lazımdır, ona görə də işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası proqramının əsas istiqamətlərindən biri inteqrasiya olunmuş nəqliyyat infrastrukturunun yaradılmasıdır. Artıq Qarabağın ilk hava limanı olan Füzuli Beynəlxalq Hava Limanı tikilib və sınaq uçuşları həyata keçirilib,

bu hava limanının uçuş-enmə zolağının uzunluğu 3000 metr, eni 60 metrdir. Bundan başqa, Qarabağın Zəngilan və Laçın rayonlarında daha iki beynəlxalq hava limanının təməli qoyulub. Azərbaycan da işğaldan azad edilmiş ərazilərdə yerli avtomobil və dəmir yolları şəbəkəsinin bərpası və genişləndirilməsi işlərinə başlayıb: bəzi avtomobil yolları artıq istifadəyə verilib. Onlar Qarabağa həm şimaldan, həm cənubdan, həm də şərqdən getməyə imkan verəcək və bununla da onu Transqafqazın perspektivli iqtisadi yollarından birinə çevirəcəklər.

2020-ci ildə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü bərpa etməklə Qarabağdakı erməni separatçı rejiminin zəif olan iqtisadi və maliyyə dayaqları iflasa uğradı. Hazırda təkə Laçın dəhlizinin olması Qarabağın dağlıq hissəsində yaşayan erməni icmasının davamlı inkişafını təmin edə bilməz. Davos İqtisadi Forumunun hesabatına görə, dünyada xidmətlərinin səmərəliliyinə görə dəmir yolu 11-ci, aviasiya 12-ci, yolların keyfiyyətinə uyun isə 24-cü yerdə olan Azərbaycan nəqliyyat və logistikasını da təqdim edib (<https://static.president.az/pdf/38542.pdf>).

İşğaldan azad edilmiş torpaqların kənd təsərrüfatı, energetika, nəqliyyat və digər sahələrdə bütün qeyd olunan iqtisadi perspektivləri göstərir ki, onların həyata keçirilməsi və bölgü yolu ilə səriştəli idarə olunması Qarabağın və Azərbaycan iqtisadiyyatının iqtisadi inkişafına mühüm töhfə verəcəkdir. Ona görə də Qarabağın dirçəlişinin əsas məqsədlərindən biri Ermənistanla münaqişədən əvvəl Azərbaycanın iqtisadiyyatındakı payını geri qaytarmaqdır.

III FƏSİL. II QARABAĞ MÜHARİBƏSİ DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCANIN İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN EDİLMƏSİNİN HÜQUQİ ASPEKTLƏRİ

3.1. II Qarabağ müharibəsi dövründə iqtisadi təhlükəsizliyi təmin edən milli və beynəlxalq normativ aktlar sistemi

Ötən il proqramın həyata keçirilməsi üçün bütün lazımi tədbirlər həyata keçirilib. Proqramın artıqlaması ilə yerinə yetirildiyini deyə bilərəm. Orada nəzərdə tutulan bütün məsələlər düzgün həllini tapıb. Lakin bəzi məsələlərdə bəzi geriləmələr var. İnanıram ki, proqramda nəzərdə tutulan bu il həyata keçiriləcək bütün tədbirlər həyata keçiriləcək.

Ölkəmiz keçən il tamamilə uğurla inkişaf etmişdir. Azərbaycan inkişaf və sabitlik üsuli ilə getdi. Amma dünyada baş verən proseslər bizdə narahatlıq yaradır. Mövcud problemlər həll edilmir, əksinə, onlara yeniləri əlavə olunur. Deyə bilərik ki, dünyanın hər yerində - Afrikada, Avropada, Latın Amerikasında, Asiyada bizim regionda, müəyyən gərginlik müşahidə edilir. Ölkəmizdə hökm sürən sabitliyi cəmiyyət təmin edir. Bizim siyasətimiz xalq tərəfindən dəstəklənir. Bizim siyasətimiz konkret əməllərə, real inkişafa, sözə deyil, əmələ əsaslanır və həyatda əksini tapır (Bağırzadə E. 2011).

Ötən il digər hadisələr baş verdi. Hesab edirəm ki, qeyd etdiyim suallar, göstərilən rəqəmlər ölkəmizdə baş verən proseslər barədə kifayət dərəcədə informasiya verir. Biz bu uğurlardan danışmalıyıq, onları təbliğ etməli, onlarla kifayətlənməməliyik.

Azərbaycan bu illər ərzində isə kosmik dövlətə çevrilib. Üç peykimiz mövcuddur, 16 il əvvəl biz yəqin ki, bu barədə xəyal edə bilməzdik. Və bu gün bu bir reallıqdır. Bizim təkə üç peykimiz yoxdur, iki ildən sonra Bakıda dünyanın aparıcı tədbirinə - Beynəlxalq Astronavtika Konqresinə ev sahibliyi edəcək.

Son 16 ildə regionların təkmilləşməsi dövlət proqramları əhatəsində 3300-dən artıq məktəb, tibb müəssisəsi, uşaq bağçası tikilib eyni zamanda təmir olunub. Ötən il ÜDM-in 3,5 faiz qeyri-neft sahəsində, 14,3 faiz qeyri-neft sahəsində artmasında

regionlar mühüm rol oynayıb. Regionların inkişafı 2019-cu ildə Dövlət Proqramı əhatəsində 7,2 milyard məbləğində vəsait ayrılıb, sərəncamlara uyğun olaraq, əlavə vəsaitlər ayrılıb. manatadək məbləğdə vəsait ayrılıb.

Ölkənin on rayonunda sənaye zonalarının formalaşdırılması sənayeləşmə prosesinə düzgün təkan verib. Ümumilikdə bu günə kimi rezidentlər tərəfindən sənaye zonalarına 6 milyard manatadək investisiya qoyulub, 9 mindən artıq iş yeri açılıb. Ötən il bu zonalarda istehsalın həcmi 2,6 dəfə artıb. Qeyd edək ki, sənaye zonalarında istehsal edilən məhsulların 80 faizdən çoxu Sumqayıtda yerləşən Kimya Sənaye Parkının özünə düşür. Fəaliyyətini genişləndirən Balaxanı sənaye parkı ikinci mərhələyə qədəm qoyub. Bu baxımdan başqa sənaye zonalarında fəaliyyətin səmərəliliyinin çoxaldılması vacibdir (<https://static.president.az/pdf/38542.pdf>).

İnvestisiya təşviqi sənədləri çərçivəsində layihələrin həyata keçirilməsi 4 milyard yerli istehsala investisiyanın qoyulmasına, 28 minə qədər yeni iş yerinin yaradılmasına töhfə verəcək. 87 % bu layihələrin regionlardadır. Sahibkarlığın inkişafına göstərilən dövlət dəstəyi nəticəsində Sahibkarlığın İnkişafı Fondu vasitəsilə güzəştli kreditlərin alınması davam etdirilir. Bu prosesin həyata keçirilməsi üçün əlavə yük olmadan dövlət büdcəsinə qaytarılan vəsait hesabına kreditləşmə həyata keçirilir. (Məmmədov N. 2009).

Sahibkarlığa dövlət dəstəyi mexanizminin effektivliyinə baxmayaraq, dövlət kreditləşməni tam öz üzərinə götürməməlidir. Bu sektorda əsas mənbə kimi bank sektoru çıxış etsə də, uzunmüddətli kreditləşmədə onun payı hələ də aşağı səviyyədədir. Mərkəzi Bankdan bank kreditlərinin sektorlara istiqamətləndirilməsi atılacaq addımları düzgün müzakirə edirik. Burada dövlət banklarının rolu daha böyük ola bilər. O cümlədən fond bazarının maliyyələşdirilməsi, investisiya fondlarının yaradılması tələbatının ödənilməsi üçün yeni istiqamət kimi ölkədə kapital bazarının inkişafının sürətləndirilməsinə dair təkliflər hazırlanır.

O vaxtdan bəri milli qanunvericilik xarici ticarətin dövlət tənzimlənməsi məsələlərinə, deməli, xarici iqtisadi fəaliyyətə malların, işlərin, xidmətlərin, məlumatların, intellektual fəaliyyətin nəticələrinin beynəlxalq mübadiləsi sahəsində

sahibkarlıq fəaliyyətinin xüsusi növü kimi daim diqqət mərkəzində olmuşdur. fəaliyyət, o cümlədən onlara müstəsna hüquqlar, yəni əqli mülkiyyət.

Onu da qeyd etmək olar ki, müxtəlif hüquqi aktlarda (qanunlar, fərmanlar, əsasnamələr və s.) dövlət tənzimlənməsinin əsas vəzifələrindən biri kimi dövlətimizin mövcudluğu və inkişafı üçün prinsipial əhəmiyyət kəsb edən müddəaları nəzərdən keçirmiş və nəzərdən keçirməkdə davam edir. məsələn, Azərbaycanın iqtisadi suverenliyinin qorunması, iqtisadi, o cümlədən enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi. Bu, eyni dərəcədə xarici iqtisadi fəaliyyətin həyata keçirilməsində milli iqtisadiyyatın inkişafının stimullaşdırılmasına, daxili iqtisadiyyatın dünya iqtisadi əlaqələrinə səmərəli inteqrasiyası üçün şəraitin təmin edilməsinə və s.

Xarici ticarət fəaliyyəti ilə bağlı müasir milli qanunvericilikdə xeyli işlər görülmüşdür ki, bu da ixrac-idxal kommertiya əməliyyatlarının hüquqi rejimi və tənzimlənməsi, beynəlxalq satış, postsovet məkanında xarici iqtisadi əlaqələrin tənzimlənməsi ilə bağlı müvafiq müddələrdə öz əksini tapmışdır. Bunlara münasibətdə, əlbəttə ki, beynəlxalq müqavilələrin və beynəlxalq hüquqi aktların normaları kimi tətbiq edilməlidir.

Digər bir xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, son illər Azərbaycanda həyata keçirilən və bir sıra mühüm hüquqi aktların qəbulu ilə səciyyələnən xarici iqtisadi əlaqələrin köklü islahatı zamanı müvafiq beynəlxalq münasibətləri əks etdirən prinsipial yeni müddəalar müəyyən edilmişdir. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, bu əlaqələrdən hələ də dövlətimizin ən mühüm və kəskin sosial-iqtisadi problemlərinin həllinə kömək edəcək qədər səmərəli istifadə olunmur.

Bu baxımdan, müasir bir-birindən asılı olan dünyada Azərbaycan iqtisadiyyatı nə qədər tez, bir o qədər yaxşı olsa, dünya iqtisadiyyatının layiqli tərkib hissəsinə çevrilməlidir, çünki ondan təcrid olunmuş halda obyektiv olaraq uğurlu və səmərəli inkişaf edə bilmir. Bu hal birmənalı şəkildə göstərir ki, dövlətimizin xarici iqtisadi əlaqələrində istənilən istiqamət bu sahədə dünya səviyyəsinə, beynəlxalq hüquqi standartlara uyğun seçilməlidir.

Problemin həllində təkcə milli qanunvericiliyin deyil, həm də islahatların gedişində xarici ticarət kompleksinin fəaliyyətinin mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, xüsusən də qiymətlərin müəyyən edilməsi məsələsi mühüm rol oynayır.

Qısaca və ən ümumi şəkildə demək olar ki, Azərbaycanın müasir xarici iqtisadi əlaqələrinin əsas vəzifələrindən biri dövlətimiz daxilində genişlənmiş təkrar istehsal üçün əlverişli xarici iqtisadi şəraitin yaradılmasıdır. Başqa sözlə, söhbət elə şəraitin yaradılmasından gedir ki, daxili xarici ticarət və sənaye təşkilatlarına beynəlxalq marketinqin ən mütərəqqi və səmərəli müddəa və normalarından istifadə etməyə, onları milli iqtisadiyyatın şərtlərinə uyğun olaraq inkişaf etdirməyə imkan verəcək. Buna görə də təsadüfi deyil ki, xarici iqtisadi (xarici ticarət) fəaliyyətinə dair Azərbaycan qanunvericiliyinin inkişafı və təkmilləşdirilməsi aşağıdakı istiqamətlərdə aparılmışdır:

- ixrac potensialının formalaşması və inkişafı və ixracın strukturunun tədricən dəyişdirilməsi, yəni hazır məhsulun ixracının stimullaşdırılması;

- mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, dünya bazarında daxili təsərrüfat subyektlərinin malların keyfiyyətinin və rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi;

- idxalın strukturuna çevik yanaşmalar, yəni. istehsalı mümkün olmayan və ya istehsalı kifayət qədər baha başa gələn həmin malların (məhsulların) idxalı.

Qeyri-neft məhsullarının ixracının və ixracının stimullaşdırılması zamanı çəkilmiş xərclərin qaytarılması mexanizmi yönündə ötən il 9 milyon manat məbləğində vəsait yerli ixracatçılara qaytarılıb. Ölkə məhsullarının ixrac coğrafiyasının genişləndirilməsi imkanları nəzərdən keçirilir. Milli keyfiyyət əlaməti sayılan Made in Azerbaijan brendini yalnız yüksək keyfiyyət standartlarına malik rəqabətqabiliyyətli yerli məhsullarla təmin etmək və xarici bazarlara onların çıxışını genişləndirməkdir. 2019-cu il ərzində kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı müəssisələrinin ixracı ötən illə müqayisədə 14 faiz çoxalıb. Aqrar sektorunun təkmilləşməsində mühüm rol oynayan 33 rayonda 51 aqroparkın və yerli fermer təsərrüfatlarının yaradılması planı çərçivəsində 16 aqropark və təsərrüfatda işlər yekunlaşıb.

Kənd təsərrüfatının subsidiyalardan və vergilərdən azad olunması, gübrələrin güzəştli şərtlərlə alınması, investisiyaların və ixracın stimullaşdırılması və digər dövlət dəstəyi mexanizmləri regionların inkişafının sürətləndirilməsində əsas rol oynayır. Bu inkişafın göstəricisi rayonlar üzrə vergi daxilolmalarının artmasıdır.

2020-ci il prosesin davamını görürük. Yanvar ayında qeyri-neft sahələrinə daxilolmalar əvvəlki illərlə müqayisədə 30% çoxalıb. Regional təkmilləşmənin əsas sahəsi hesab edilən aqrar sahədə reallaşan bütün tədbirlər çoxvektorlu olmaqla qarşımızda duran əsas vəzifələri həll edir. Bu, əsasən ərzaq təhlükəsizliyinin komponentlərinin, eləcə də əhalinin məşğulluğunun təmin olunmasına xidmət edir. Məhsullara olan daxili tələbatını ödəyə bilər. İdxal komponentlərindən asılı vəziyyətdə olan məhsulların idxalını əvəz edən istehsal sektorlarının yaradılması imkanı var. Kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına dövlət dəstəyi mexanizminin səmərəliliyinin artırılması ilə əlaqədar olaraq bu kimi sahibkarlıq subyektlərinin, xüsusilə qadınların və gənc sahibkarların biznesdə iştirak payının daha da artırılması üçün zəruri tədbirlər həyata keçirilir. ümumi daxili məhsul və məşğulluq.

Biz Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi başqa qurumlarla birlikdə 2020-ci ildə və sonrakı illərdə yüksək dəyər formalaşdıran emal sənayesinin daha sürətli inkişafı üçün əsas hədəfləri müəyyən etmişik. Ümumiyyətlə, yüksək əlavə dəyər formalaşdıran istehsal və xidmət sahələrinin inkişafı üçün investisiyaların təşviqi mexanizmlərindən geniş formada istifadə olunacaq.

İqtisadiyyatın bütün sektorlarında əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi bizim inkişaf potensialımızın həyata keçirilməsi deməkdir. Məqsədə nail olmaq regionlarda fəaliyyətini davam etdirən universitetlərimizin imkanlarından da daha fəal istifadə etmək olar.

Dünya iqtisadi münasibətlərinin müasir sisteminin formalaşması yeni dünya iqtisadi nizamı çərçivəsində baş verir. Eyni zamanda, müşahidə etdiyimiz kimi, Azərbaycan və digər postsovet dövlətləri dünya iqtisadi mərkəzlərindən (ABŞ, Yaponiya, Aİ ölkələri və s.) və beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar (BVF, BYİB, ÜTT və s.). Müasir iqtisadi inkişaf konsepsiyalarına görə, yalnız beynəlxalq standartlar üzrə rəqabətə davamlı olan, Azərbaycanda çox az olan müəssisələrin mövcud olmaq

hüququ var. Eyni zamanda, Qərb məsləhətçiləri dünya bazarında rəqabət qabiliyyətini azaltmaq üçün Azərbaycanın rəqabətqabiliyyətli müəssisələrini (əsasən neft, neft-kimya və kimya müəssisələri) restrukturizasiya və özəlləşdirmə yolu ilə parçalamağı təklif edirlər.

Deməli, yuxarıda qeyd olunan amillər, eləcə də Azərbaycanın yeni geosiyasi mövqeyi nəzərə alınmadan daxili islahatların aparılması və dövlətçiliyin transformasiyası mümkün deyil. Azərbaycan iqtisadiyyatının açılması və onun dünya iqtisadi əlaqələri sisteminə inteqrasiyası istiqamətində prinsipcə yeni kursun getməsi, xarici iqtisadi fəaliyyətin bütün formalarının liberallaşdırılması ilə əlaqədar olaraq, xarici iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi probleminin aktuallığı artır. Həm faydaları, həm də potensial xarici təhlükələri qiymətləndirmək və onların qarşısını almaq üçün tədbirlər hazırlamaq lazımdır. Azərbaycan üçün xarici iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi problemi tamamilə yenidir. Birincisi, 1920-ci il aprelin 27-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövlət müstəqilliyini itirdikdən sonra Azərbaycan SSRİ-nin tərkibində idi və təbii ki, respublikanın tərkibində olan digər ittifaq respublikaları kimi özünün xarici iqtisadi əlaqələri yox idi. SSRİ xarici ticarətdə dövlət inhisar pərdəsi ilə müəyyən dərəcədə xarici dünyadan və dünya bazarından hasarlanmışdı. Digər tərəfdən, nisbi təcrid xarici amillərin, xüsusən də dünya iqtisadi böhranlarının və əlverişsiz şəraitin ölkənin milli iqtisadiyyatının inkişafına mənfi təsirini aradan qaldırmağa imkan verdi. Üçüncüsü, bu dövrdə SSRİ-nin tərkibində olduğu üçün dövlət iqtisadiyyatı bazar iqtisadiyyatı bacarıqlarına yiyələnmişdir.

Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrinin milli təhlükəsizliyə təsirinin öyrənilməsi problemi yerli müəlliflərin əsərlərində ətraflı şəkildə təqdim olunmur. Yuxarıda göstərilən məsələlərə dair dolğun elmi işlərin olmaması bu problemlərin dissertasiya işi çərçivəsində nəzərdən keçirilməsi zərurətini şərtləndirir. Bununla belə, iqtisadi ədəbiyyatda son vaxtlar respublikanın xarici iqtisadi əlaqələri, neft strategiyası və xarici siyasəti, xüsusən Ermənistan-Azərbaycan münasibətlərinin həlli istiqamətində məsələlərə geniş yer verilir. O vaxtdan bəri milli qanunvericilik xarici ticarətin dövlət tənzimlənməsi məsələlərinə, deməli, xarici iqtisadi fəaliyyətə

malların, işlərin, xidmətlərin, məlumatların, intellektual fəaliyyətin nəticələrinin beynəlxalq mübadiləsi sahəsində sahibkarlıq fəaliyyətinin xüsusi növü kimi daim diqqət mərkəzində olmuşdur (Məmmədov N. 2009).

Onu da qeyd etmək olar ki, müxtəlif normativ hüquqi aktlarda (qanunlar, fərmanlar, əsasnamələr və s.) dövlət tənzimlənməsinin əsas vəzifələrindən biri kimi dövlətimizin mövcudluğu və inkişafı üçün prinsipial əhəmiyyət kəsb edən müddəaları nəzərdən keçirmiş və nəzərə almaqda davam edir. Bu, eyni dərəcədə xarici iqtisadi fəaliyyətin həyata keçirilməsində milli iqtisadiyyatın inkişafının stimullaşdırılmasına, daxili iqtisadiyyatın dünya iqtisadi əlaqələrinə səmərəli inteqrasiyası üçün şəraitin təmin edilməsinə və s.

Makroiqtisadi vəziyyət kifayət qədər sabitdir. Cəmi 2,5 faiz inflyasiya təşkil edib, ev təsərrüfatlarının 7,4 % gəlirləri artıb. Yəni, həmişə olduğu kimi, əhalinin gəlirləri inflyasiyanın sürətini üstələyib. Büdcəmiz rekord mərhələsinə çatmasına baxmayaraq, valyuta ehtiyatlarımızı artırdıq. Həmişə belə olmalıdır. Bizim üçün ən çətin, böhranlı illərdə belə, dünya bazarlarında neftin qiyməti 4 dəfə ucuzlaşanda biz yenidən valyuta ehtiyatlarımızı artırdıq. Bununla belə, keçən il 6,4 milyard dollarlıq artım, şübhəsiz ki, düzgün siyasəti əks etdirir. Pulumuza qənaət edirik. Biz dövlət investisiyalarını yalnız strateji əhəmiyyət kəsb edən layihələrə yatırırıq.

Görünən odur ki, müasir bir-birindən asılı olan dünyada Azərbaycan iqtisadiyyatı nə qədər tez, bir o qədər yaxşı olsa, dünya iqtisadiyyatının layiqli tərkib hissəsinə çevrilməlidir, çünki ondan təcrid olunmuş halda obyektiv olaraq uğurlu və səmərəli inkişaf edə bilmir. Bu hal birmənalı şəkildə göstərir ki, dövlətimizin xarici iqtisadi əlaqələrində istənilən istiqamət bu sahədə dünya səviyyəsinə, beynəlxalq hüquqi standartlara uyğun seçilməlidir. Bu problemin həllində təkcə milli qanunvericiliyin deyil, həm də islahatların gedişində xarici ticarət kompleksinin fəaliyyətinin mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, xüsusən də qiymətlərin müəyyən edilməsi məsələsi mühüm rol oynayır (Məmmədov N. 2009):

- daxili qiymətlərin dünya qiymətlərinə nisbəti;
- Azərbaycan valyutasının konvertasiya oluna bilən yeni, iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış məzənnəsinin müəyyən edilməsi;

- ixracın təşviqi və xarici ticarət (ixrac-idخال) əməliyyatlarının sığortalanmasının hərtərəfli işlənmiş sisteminin yaradılması və digər tədbirlər.

Başqa sözlə, söhbət elə şəraitin yaradılmasından gedir ki, daxili xarici ticarət və sənaye təşkilatlarına beynəlxalq marketinqin ən səmərəli müddəə və normalarından istifadə etməyə, onları milli iqtisadiyyatın şərtlərinə uyğun olaraq inkişaf etdirməyə imkan verəcək. Məhsulların (malların) dünya bazarında kifayət qədər rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsi və nəticədə ixrac-idخال əməliyyatlarının iqtisadi səmərəliliyinin artırılmasına imkan yaradılması. Buna görə də təsadüfi deyil ki, xarici iqtisadi (xarici ticarət) fəaliyyətinə dair Azərbaycan qanunvericiliyinin inkişafı və təkmilləşdirilməsi aşağıdakı istiqamətlərdə aparılmışdır (Piriyev A. 2008):

- ixrac potensialının formalaşması və inkişafı və ixracın strukturunun tədricən dəyişdirilməsi, yəni hazır məhsulların ixracının stimullaşdırılması;
- mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, dünya bazarında daxili təsərrüfat subyektlərinin malların keyfiyyətinin və rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi;
- idxalın strukturuna çevik yanaşmalar, yəni. istehsalı mümkün olmayan və ya istehsalı kifayət qədər baha başa gələn malların (məhsulların) idxalı;
- xarici iqtisadi fəaliyyət mexanizmlərinin texniki cəhətdən müasirləşdirilməsi məqsədilə xarici investisiyaların cəlb edilməsi;
- daxili bazarın qorunması və strateji xammal növlərinin ixracının müstəsna olaraq dövlət tərəfindən tənzimlənməsi və s.

Maraqlıdır ki, mövcud milli qanunvericilik ondan irəli gəlir ki, Azərbaycanın xarici dövlətlərlə iqtisadi münasibətləri təkcə beynəlxalq iqtisadi hüququn və onun müvafiq alt sahələrinin deyil, həm də öhdəliklərin hamı tərəfindən tanınmış prinsip və normalarına əməl olunmasına əsaslanmalıdır.

Qanunvericilikdə dövlətimizin ümumi tanınmış beynəlxalq hüquqi prinsip və normalara uyğun olaraq müəyyən beynəlxalq ticarət-iqtisadi müqavilələrdə iştirak etdiyi maraqları naminə daxili iqtisadiyyatın dünya iqtisadi münasibətlərinə inteqrasiyasının məqsədləri məsələsi də müxtəlif formada öz əksini tapmışdır. Ona görə də qeyd etmək olar ki, Azərbaycanın müasir qanunvericiliyinin regionun dövlət

tənzimlənməsi məsələlərinə dair müvafiq prinsipləri müəyyən etməsi təsadüfi deyil (Piriyev A. 2008):

- xarici siyasətinin tərkibi kimi xarici iqtisadi siyasətin vəhdəti;
- dövlət tənzimlənməsi və onun həyata keçirilməsinə nəzarət sisteminin vəhdəti;
- milli təhlükəsizliyin dövlət vəzifələrinin, o cümlədən iqtisadi maraqların həyata keçirilməsi, habelə Azərbaycanın dəstəklədiyi beynəlxalq müqavilələrdən (sazişlərdən) irəli gələn vəzifələrin həyata keçirilməsi məqsədi ilə həyata keçirilən ixrac nəzarəti siyasətinin vəhdəti;
- Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinin birliyi;
- dövlət tənzimlənməsinin xarici iqtisadi fəaliyyətin iqtisadi tədbirlərinin prioritetliyi;
- iştirakçılarının xarici ticarət fəaliyyətinin hüquqi bərabərliyi və onların ayrı-ayrılıqlı yolverilməzliyi;
- xarici iqtisadi fəaliyyət iştirakçılarının hüquq və qanuni mənafelərinin dövlət tərəfindən müdafiəsi və digərləri.

Azərbaycanda xarici ticarət fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin hüquqi əsaslarının müəyyən edilməsi məsələlərində milli qanunvericilik mühüm rol oynayır ki, bu da son illərdə formalaşmasıdır. Bu münasibətlə qəbul edilmiş qanunların normalarında daxili bazarla dünya bazarı arasında səmərəli əlaqəni təmin etmək üçün dövlətimizin xarici ticarətin dövlət tənzimlənməsinin bu mühüm vasitəsinin hüquqi mexanizmlərinin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinin zəruriliyi vurğulanmış və mallar Azərbaycanın gömrük sərhədindən keçirilərkən onlara rüsumların tətbiqi qaydalarını müəyyən edir.

Eyni zamanda, belə fundamental vəzifələr və məqsədlər, məsələn, idxalın əmtəə strukturunun rasionallaşdırılması; malların, məhsulların, valyuta gəlirlərinin və xərclərinin Azərbaycan ərazisində idxalı və ixracının rasional nisbətini təmin edilməsi; valyuta dəyərləri ilə ixrac-idخال əməliyyatlarına səmərəli nəzarət; milli iqtisadiyyatın xarici rəqabətin mənfi təsirlərindən qorunması; geniş tətbiq olunan beynəlxalq hüquq normaları və digər müddəalar əsasında Azərbaycan

iqtisadiyyatının dünya iqtisadi münasibətlərinə səmərəli inteqrasiyası üçün şərait yaradılması.

3.2. II Qarabağ müharibəsindən sonra iqtisadi təhlükəsizliyin hüquqi aspektlərinin formalaşması və normativ-hüquqi bazasının təklimməşdirilməsi istiqamətləri

Ötən il proqramın həyata keçirilməsi üçün bütün lazımi tədbirlər həyata keçirilib. Proqramın artıqlaması ilə yerinə yetirildiyini deyə bilərəm. Orada nəzərdə tutulan bütün məsələlər öz həllini tapıb. Lakin bəzi məsələlərdə müəyyən geriləmələr var. Ona görə də bu məsələlərin həllinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. İnanıram ki, proqramda nəzərdə tutulan bu il həyata keçiriləcək bütün tədbirlər həyata keçiriləcək.

İqtisadi Təhlükəsizlik Strategiyası müəyyən edir ki, iqtisadi təhlükəsizliyin gücləndirilməsi regionlararası və ərazi planlaşdırması üçün konseptual və siyasi sənədlərin işlənilib hazırlanması, hərtərəfli risklərə nəzarət sisteminin yaradılması yolu ilə iqtisadi artımın dövlət tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi ilə asanlaşdırılacaq. İqtisadi təhlükəsizlik vəziyyətinin əsas göstəriciləri aşağıdakılardır (Piriyev A. 2008):

- işsizlik səviyyəsi (iqtisadi fəal əhalinin faizi);
- desil əmsalı (ən çox əhalinin 10%-nin və ən az varlı əhalinin 10%-nin gəlirlərinin nisbəti);
- istehlak qiymətlərinin artım səviyyəsi;
- ümumi daxili məhsula nisbətdə dövlətin xarici və daxili borcunun səviyyəsi;
- səhiyyənin, mədəniyyətin, təhsilin və elmin resursları ilə təminat səviyyəsi ümumi daxili məhsulda faizlə;
- silahların, hərbi və xüsusi texnikanın illik yenilənmə səviyyəsi;
- hərbi və mühəndis heyəti ilə təhlükəsizlik səviyyəsi.

Sosial-iqtisadi inkişafı aşağı səviyyədə olan ərazilərin sürətli inkişafı üçün infrastruktur məhdudiyyətlərinin aradan qaldırılması vəzifəsini qoyur ki, bu da dolayısı ilə səviyələşdirmə strategiyasının lehinə ifadə verə bilər. Bununla belə, yerli

təcrübə kifayət qədər inandırıcı şəkildə göstərmişdir ki, infrastruktur layihələri və proqramları özlüyündə regionların müsbət uyğunlaşması problemini həll etmir. Belə bir təsir yalnız indi müxtəlif federal idarələr arasında səpələnmiş federal regional siyasətin bütün alətlərinin koordinasiyalı istifadəsi ilə mümkündür. Bu, dövlət proqramları və investisiya layihələri sistemi, büdcələrarası münasibətlərin alətləri, müxtəlif inkişaf institutlarından istifadə və s. Hesab edirik ki, milli təhlükəsizlik maraqları baxımından strateji planlaşdırma sənədlərində hələ də müsbət iqtisadi inkişafın prioritetini aydın şəkildə müəyyən etmək lazımdır (Глинкина С.О. 2002).

Dövlət (dövlət və bələdiyyə) idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi problemi ilə də təxminən eyni vəziyyət inkişaf edir. Ölkənin təhlükəsizliyinə dair hazırkı hər iki sənəddə bu məsələyə müstəsna diqqət yetirilir. Beləliklə, İqtisadi Təhlükəsizlik Strategiyasında iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən idarə edilməsinin səmərəliliyinin və keyfiyyətinin artırılması problemi xüsusi qeyd olunur. Eyni zamanda qeyd edilir ki, ölkənin, onun tərkibinə daxil olan qurumların və makroregionların strateji planlaşdırma sənədləri əsasında dövlət idarəçiliyinin təkmilləşdirilməsi təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsinə töhfə verir. Müvafiq olaraq, İqtisadi Təhlükəsizlik Strategiyasında iqtisadi təhlükəsizliyə əsas çağırışlar və təhdidlər kimi kifayət qədər effektiv olmayan dövlət idarəçiliyi sadalanır və buna görə də iqtisadi sahədə dövlət idarəçiliyi, proqnozlaşdırma və strateji planlaşdırma sisteminin inkişaf etdirilməsi vəzifəsi qoyulur.

Bu müddəalar iki nəticəyə gətirib çıxarır. Birincisi, dövlət idarəçiliyinin səmərəliliyi milli təhlükəsizliyin, o cümlədən dövlət siyasətinin bu sahəsinin qarşısında duran bütün digər vəzifələrin praktiki həyata keçirilməsi üçün zəruri şərt baxımından ən mühüm ilkin şərtlərdən biridir. İkincisi, dövlət idarəçiliyinin səmərəliliyinin (keyfiyyətinin) yüksəldilməsi nəzərdən keçirilən sənədlərdə, ilk növbədə, strateji planlaşdırma sistemində keçidlə bağlıdır. Belə bir müddəa üçün müəyyən əsaslar var, lakin, fikrimizcə, onu universal və hərtərəfli hesab etmək tamamilə əsaslı deyil. Həqiqətən də, tənzimləmə və büdcələşdirmənin proqram-məqsəd metodlarından istifadə əsasında strateji planlaşdırma hazırda həyata keçirilə bilər.

Fikrimizcə, dövlət idarəçiliyinin effektivliyi çoxkomponentli fenomendir və stratejiləşdirmə modeli burada mühüm, lakin müstəsna yer tutur. Burada mahiyyətə münasibətlərin iqtisadi və hüquqi mexanizminin təkmilləşdirilməsi kimi institusional terminlər vacibdir; idarəetmənin mərkəzləşdirilməsi və qeyri-mərkəzləşdirilməsinin balanslaşdırılmış balansının həyata keçirilməsi; dövlət-özəl və bələdiyyə-özəl tərəfdaşlıq formasında hökumət və biznes arasında qarşılıqlı əlaqənin müxtəlif formaları, dövlət və bələdiyyə idarəetmə orqanlarının fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi üsullarının təkmilləşdirilməsi; hakimiyyətin açıqlığının gücləndirilməsi və vətəndaş cəmiyyəti prinsiplərinin inkişafı və s. Bütün bunları məhz milli təhlükəsizliyin institusional ilkin şərtlərinə aid etmək olar ki, onlar da stratejiləşdirməyə və ölkədəki bütün digər strateji planlaşdırma sənədləri ilə əlaqələndirilməlidir (Глинкина С.О 2002).

Düzdür, sənəd sosial-iqtisadi inkişafı aşağı səviyyədə olan ərazilərin sürətli inkişafı üçün infrastruktur məhdudiyyətlərinin aradan qaldırılması vəzifəsini qoyur ki, bu da dolayısı ilə səviyələşdirmə strategiyasının lehinə ifadə verə bilər. Bununla belə, yerli təcrübə kifayət qədər inandırıcı şəkildə göstərmişdir ki, infrastruktur layihələri və proqramları özlüyündə regionların müsbət uyğunlaşması problemini həll etmir. Belə bir təsir yalnız indi müxtəlif federal idarələr arasında səpələnmiş regional siyasətin bütün alətlərinin koordinasiyalı istifadəsi ilə mümkündür. Bu, dövlət proqramları və investisiya layihələri sistemi, büdcələrarası münasibətlərin alətləri, müxtəlif inkişaf institutlarından istifadə və s. Hesab edirik ki, milli təhlükəsizlik maraqları baxımından strateji planlaşdırma sənədlərində hələ də müsbət iqtisadi inkişafın prioritetini aydın şəkildə müəyyən etmək lazımdır.

Dövlət idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi problemi ilə də təxminən eyni vəziyyət inkişaf edir. İqtisadi təhlükəsizliyinə dair hazırkı hər iki sənəddə bu məsələyə müstəsna diqqət yetirilir. Beləliklə, Milli Təhlükəsizlik Strategiyasında iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən idarə edilməsinin səmərəliliyinin və keyfiyyətinin artırılması problemi xüsusi qeyd olunur. Eyni zamanda qeyd edilir ki, onun tərkibinə daxil olan qurumların və makroregionların strateji planlaşdırma sənədləri əsasında dövlət idarəçiliyinin təkmilləşdirilməsi təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsinə töhfə

verir. Müvafiq olaraq, İqtisadi Təhlükəsizlik Strategiyasında iqtisadi təhlükəsizliyə əsas çağırışlar və təhdidlər kimi kifayət qədər effektiv olmayan dövlət idarəçiliyi sadalanır və buna görə də iqtisadi sahədə dövlət idarəçiliyi, proqnozlaşdırma və strateji planlaşdırma sisteminin inkişaf etdirilməsi vəzifəsi qoyulur. Bu müddəalar iki nəticəyə gətirib çıxarır. Birincisi, dövlət idarəçiliyinin səmərəliliyi milli təhlükəsizliyin, o cümlədən dövlət siyasətinin bu sahəsinin qarşısında duran bütün digər vəzifələrin praktiki həyata keçirilməsi üçün zəruri şərt baxımından ən mühüm ilkin şərtlərdən biridir. İkincisi, dövlət idarəçiliyinin səmərəliliyinin (keyfiyyətinin) yüksəldilməsi nəzərdən keçirilən sənədlərdə, ilk növbədə, strateji planlaşdırma sisteminə keçidlə bağlıdır. Belə bir müddəə üçün müəyyən əsaslar var, lakin, fikrimizcə, onu universal və hərtərəfli hesab etmək tamamilə əsaslı deyil (Глинкина С.О. 2002).

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Mövcud sosial-iqtisadi şəraitdə müəssisələrinin iqtisadi təhlükəsizliyi problemlərinin öyrənilməsi, fikrimizcə, həm elmi, həm də praktiki baxımdan faydalı ola biləcək bir sıra fundamental ümumiləşdirmələr, habelə nəticə və təkliflər formalaşdırmağa imkan verdi:

1. İqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sahəsində hər hansı qərarlar qəbul edilərkən təhlil, qiymətləndirmə, uçot və risklərin azaldılmasından danışmaq lazımdır. Beləliklə, müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinə müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyəti risklərinin minimuma endirilməsi nöqtəyi-nəzərindən baxılmalıdır;

2. İqtisadi təhlükəsizlik sisteminin layihə kimi qurulmasının və risklərin idarə edilməsi sisteminin prosedurlarından istifadənin məqsədəuyğunluğu, bunlara aşağıdakılar daxildir: a. risklərin idarə edilməsinin planlaşdırılması - yanaşmaların seçilməsi və risklərin idarə edilməsi üzrə fəaliyyətlərin planlaşdırılması; b. riskin identifikasiyası - müəssisələrin iqtisadi təhlükəsizliyinə təsir edə biləcək risklərin müəyyən edilməsi; c. risklərin keyfiyyətə qiymətləndirilməsi - müəssisələrin iqtisadi təhlükəsizliyinə təsirini müəyyən etmək məqsədilə risklərin və onların baş vermə şəraitinin keyfiyyətə təhlili; d. kəmiyyət qiymətləndirməsi - risklərin baş vermə ehtimalının və nəticələrinin müəssisələrin iqtisadi təhlükəsizliyinə təsirinin kəmiyyət təhlili; e) risklərə cavab tədbirlərinin planlaşdırılması - risk hadisələrinin mənfi nəticələrinin azaldılması və mümkün faydalardan istifadə edilməsi üçün prosedur və üsulların müəyyən edilməsi; f) risklərin monitorinqi - risklərin monitorinqi, qalan risklərin müəyyən edilməsi, risklərin idarə edilməsi planının həyata keçirilməsi və risklərin azaldılması tədbirlərinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi;

3. İqtisadi təhlükəsizliyin meyarı kimi müəssisənin bütün səhmlərinin bazar dəyəri olan kapitallaşmasından istifadə edilə bilər;

4. Müəssisələrin iqtisadi təhlükəsizliyinə təsir göstərən müəyyən edilmiş və təsnifləşdirilmiş risk faktorları. Risk təsnifat meyarları kimi makro, mezo və mikro səviyyələrə əsaslanan risk faktorları, habelə müəssisələrin sosialyönümlü fəaliyyətinin yeni tendensiyası ilə bağlı risk faktorları təqdim olunur. Bundan əlavə,

iki qrup risk faktoru təqdim olunur. Birinci qrup amillər sosial fəaliyyətlərinin həqiqi miqyası haqqında məlumatların açıqlanması nəticəsində şirkətləri təhdid edən potensial riskləri birləşdirir. İkinci qrup amillər şirkətin sosial proqramları haqqında məlumatların gizlədilməsi halında şirkəti təhdid edən potensial riskləri birləşdirir;

5. Tədqiqatın nəticələri aşağıdakıları etməyə imkan verdi: Risk portfelini optimallaşdıran və müəssisənin dəyərini artırmaq potensialının yaradılmasına kömək edən qərarlar və tədbirlər məcmusu olan dəyərin artırılması üçün risklərin idarə edilməsi modelini təklif etmək. Bu yanaşmadan istifadə mövcud və gələcək risklərin aktiv qiymətləndirilməsinə keçməyə imkan verəcək ki, bu da düzgün qərarlar qəbul etməklə və müəssisənin səmərəlilik ehtiyatlarında olan dəyər artımı potensialını yaratmaqla iqtisadi təhlükəsizlik sisteminin gücləndirilməsinə kömək edəcək;

Müəssisənin səmərəliliyinin ehtiyatlarını optimallaşdırmaqla iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi konsepsiyasını əsaslandırmaq.

Müəssisələrin iqtisadi təhlükəsizliyi sisteminin fəaliyyətinin təşkilati-iqtisadi modeli müəssisənin səmərəliliyinin ehtiyatlarının optimallaşdırılmasına və effektiv risklərin idarə edilməsi sisteminin təmin edilməsinə əsaslanma bilər. Aşağıdakılar performans meyarları hesab edilə bilər: a) müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə bağlı xərclərin müəyyən səviyyəsində cinayət rəqabətindən zərərin minimum ehtimalı; b) cinayət rəqabətindən itkilərin müəyyən edilmiş ehtimal olunan məbləği üçün minimum xərclərin iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi xərcləri nəzərə alınmaqla maksimum ehtimal olunan mənfəət; d) maksimum sabit mənfəət; e) müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə bağlı xərclərdən artıq olmamaq; e) müdafiə tədbirlərinin olmadığı halda cinayət rəqabətindən ehtimal olunan itkilərin miqyası.

Müəssisənin səmərəliliyinin artırılması ehtiyatlarının və axın proseslərinin idarə edilməsinin əsas prinsiplərinin öyrənilməsinin nəticələrinə əsasən, maliyyə, iqtisadi, informasiya, təşkilati və idarəetmə, əsas və əmək tələblərinə uyğun olan üsul və vasitələrdən istifadə etmək tövsiyə olunur;

Neft-qaz sənayesi müəssisəsinin nümunəsindən istifadə edərək təsdiq etmək lazımdır ki, müəssisənin səmərəlilik ehtiyatlarının optimallaşdırılması yolu ilə iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi konsepsiyasının tətbiqi şirkətə gələcəkdə öz maliyyə-təsərrüfat göstəricilərini kapitallaşdırmağa və yaxşılaşdırmağa imkan verəcəkdir. Təklif olunan model müəssisənin çevik inkişafının səmərəliliyinin ümumi ehtiyatlarının müəyyənləşdirilməsinə və effektiv risklərin idarə edilməsi sisteminin təmin edilməsinə yönəlib.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. “Milli təhlükəsizlik haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu.
2. “Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi tədbirləri haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı.
3. “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı”.
4. “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” (2003-2008-ci illər).
5. “Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının dövlət proqramı” 2002-2005-ci illər.
6. “Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyasının həyata keçirilməsi üzrə Dövlət Proqramı” (2007-2010-cu illər).
7. “Yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı 2003-2005”.
8. Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri, Bakı, 2015.
9. Ağayev A. (2013), “Dövlət borcu və onun idarə edilməsi”, Bakı, Qanun, 143 səh.
10. Bayramov Ə.İ. (1997), “Regional iqtisadi inteqrasiya: nəzəriyyə və praktika”, Bakı, Azər nəşr, 227 səh.
11. Bərxudarov M., Məmmədov N. (2006), “İqtisadi Təhlükəsizlik”, Bakı, “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, 452 səh.
12. Həsənov R.T. (1998), “Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının bazar modelinin konseptual əsasları”, Bakı, Elm, 343 səh.
13. Kərimli İ.A. (2006), “Dünya iqtisadiyyatı, beynəlxalq ticarət, maliyyə və inkişaf”, Bakı, CBS, 166 səh.
14. Məmmədov N. (2009), “Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi”, Bakı, Elm, 43 səh.
15. Menkyu N.Q. (2004), “Ekonomiksin əsasları, üçüncü nəşr, ABŞ, R.R.Donnolley Willard”, OH, 836 səh.

16. Mirkişili T.F. (2004), “Azərbaycanın xarici ticarət siyasəti: Reallıqlar və perspektivlər”, Bakı, “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, 89 səh.

17. Piriyeu A. (2008), “Siyasi strategiya və milli təhlükəsizlik”, Bakı, Qanun, 126 səh.

İngilis dilində

1. Atesagaoglu O.E. “Taxes, Regulations and The Corporate Debt Market”, “International Economic Review”, Stony Brook, 2016, Vol.53, No.3, 26 p.

2. Dennis J., Ventry Jr. “Cooperative Tax Regulation. Connecticut Law Review”, 2018, Vol. 41, №2, 62 p.

3. Karen B.B. (2015), “A Comparative Look at Regulation of Corporate Tax Avoidance”, Washington, 384 p.

4. McGrattan E.R., Prescott E.C. (2017), “Taxes, Regulations, and the Value of U.S. and U.K. Corporations”, “Review of Economic Studies”, part 72, 30 p.

5. Nallareddy S., Rouen E., Serrato J., Suárez C. “Corporate Tax Cuts Increase Income Inequality”, NBER Working Paper, 2018, №24598, 46 p.

6. Sharman J.C. (2016), “Havens in a Storm: The Struggle for Global Tax Regulation”, Cornell University Press, 224 p.

7. Urooj K., Nallareddy S., Rouen E. “The Role of Taxes in the Disconnect Between Corporate Performance and Economic Growth”, HBS Working Paper, 2017, №18006, 61 p.

Türk dilində

1. Ünveren M. “Kamu Kurum ve Kuruluşlarınca İşletilen Sosyal Tesislerin Kurumlar Vergisi ve Katma Değer Vergisi Mükellefiyetleri”, Denetim, 2016, (14), s.86-91.

Rus dilində

1. Абалкин Л. “Макроаспекты экономической безопасности: факторы, критерии и показатели”, Вопросы экономики, 2014, №12, стр.47-51.

2. Балабанов В.С., Борисенко Е.Н. (2015), “Продовольственная Безопасность”, Международные и внутренние аспекты, Москва, 235 стр.
3. Глинкина С.О “Трансформации экономической системы в странах центральной и восточной Европы”, Общество и экономика, 2002, №5, стр.14-19.
4. Государственное регулирование экономики, Под редакцией Т. Морозова, Москва, 2015, стр.12-15.
5. Киреев А. (2015), “Международная экономика: Движение товаров и факторов производства”, Москва, “Международные отношения”, 415 стр.
6. Криченко В. “Рыночная трансформация экономики: теория и опыт”, Российский экономический журнал, 2017, №1-2-3-4, 145 стр.
7. Линдерт П.Х. (1992), “Экономика мирохозяйственных связей”, Москва, “Прогрес”, 520 стр.
8. Ломакин В.К. (2012), “Мировая экономика”, Москва, 727 стр.
9. Оболенская В. “Глобализация экономики и Россия”, Теория переходной экономики, Москва, 2000, №3, 425 стр.
10. Сенчагов В. “Экономическая безопасность как основа обеспечения национальной безопасности”, Вопросы экономики, 2014, №8, стр.23-25.
11. Филлипенко А.С. (2013), “Экономическое развитие”, Цивилизационный подход, 456 стр.
12. Щетенин В.Д. (2014), “Экономическая дипломатия”, Москва, 225 стр.
13. Экономика стран содружества в условиях глобализации и итоги развития экономики стран членов СНГ в 2001 году, Вопросы экономики, 2015, №3, стр.21-26.

Internet resurslari

1. <https://static.president.az/pdf/38542.pdf>